RNI No. MAHMUL/2013/54090

ISSN-2349-3984

Seventh Year Issue - XXVIII

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

(A Quarterly Journal)

July to September 2020

Peer Reviewed and Refereed Journal with Impact Factor : 4.75

MULTIDISCIPLINARY

MANAVLOK'S COLLEGE OF SOCIAL WORK

Post Box No. 23

Ring Road, Ambajogai, Dist.Beed, (MS) Pin-431 517

E-mail:- manavlok1999@gmail.com

Websit :- www.manavlokcollegeofsocialwork.co.in

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

RNI No. MAHMUL/2013/54090 ISSN – 2349-3984
SEVENTH YEAR ISSUE –XXVIII

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

(A QUARTERLY JOURNAL)
JULY – SEPTEMBER 2020

MANAVLOK'S COLLEGE OF SOCIAL WORK, AMBAJOGAI
Post Box No-23
Ring Road, Ambajogai, Dist. Beed, (MS) Pin -431517
E-mail:-manavlok1999@gmail.com
Website:- www.manavlokcollegeofsocialwork.co.in

Manavlok Research Bulletin is published quarterly in the Month of March, June, September & December every year
by
Manavlok's College of Social Work, Ambajogai, Dist Beed.

Chairman
Dr. Prakash Jadhav
Principal,
Manavlok College of Social Work

Editorial Board
Dr. Nazir Sheikh
Editor
Manavlok's College of Social Work
Dr. Arundhati Patil
Manavlok's College of Social Work
Dr. Rama Pande
Manavlok's College of Social Work
Sukeshini Jogdand
Assistant Professor
Manavlok's College of Social Work

Advisory Board
Dr. Keshav Walke
Professor,
Matru Seva Sangh Institute of Social Work,
Nagpur
Dr. Smita Awachar,
HOD,
Department of Sociology, Dr. B.A.M.University,
Aurangabad
Dr. Gangadhar B. Sonar,
Chairman
Dept. of Social Work, Karnataka State
Akkamahadevi Women's University, At Toravi- 586108
Dist. Vijaypura, Karnataka
Email: gbsonar@kswu.ac.in
Dr. Avinash Gedam
Mahatma Jyotiba Phule College of Social Work, Chikhali
Road, MIDC, Buldhana
Dr. Pandit Chavan
Vasantrao Naik Mahavidyalya, Nanded.
Dr. Nilesh Deshmukh
Principal,
Ramrao Sarnaik College of Social Work, Washim.
Dr. Ashok Chavan
Assst. Prof. Late Rameshrao Varpudkar College,
Sonpeth, dist. Parbhani
Dr. Kisan Pawar
Principal, Lokmanya Tilak Mahavidyalaya,
Wadvani, Dist. Beed
Dr. Rajkumar Mhaske
Principal, Jalna College of Social Work,
Ramnagar, Jalna
Dr. Manisha Manjramkar
Associate Professor, Jawaharlal Nehru College of
Social Work, CIDCO, New Nanded
Dr. Sakure S. M.
Principal, Sushilabai Ramchandrarao
Mamidwar College Of Social Work
Padoli, Chandrapur, 442406

Date of Publication:- 25 September - 2020

Payment by Demand Draft/M.O in favour of :
'Principal Manavlok's College of Social Work, Ambajogai.'
Price : Rs. 100/-

Typeset By:- Bibhishan Ghadge, Ramdas Kale, Niranjan Jogi
Manavlok's College of Social Work, Ambajogai

MANAVLOK RESEARCH BULLETEIN

Theme for forthcoming issue

MULTIDISCIPLENARY

October to December – 2020

Research articles/papers up to 3000-4000 words are invited on the above mentioned themes. The authors are requested to send the articles/papers/review of books etc in the form of hard and softcopy or email. The article should reach before the last date of submission at the below address.

Principal,
Manavlok College of Social Work,
Ring Road, Ambajogai Dist Beed.
Maharashtra-431517
Email:- manavlok1999@gmail.com

Manavlok's college invites research papers and reviews for Manavlok Research Bulletin. The research paper must be original and unpublished. The Editor is not responsible for the papers that have appeared elsewhere.

The views expressed in the articles published in the Journal are those of the Authors and the Manavlok's College of Social Work, Ambajogai- Manavlok's Research Bulletin does not hold itself responsible for them.

CALL FOR PAPERS

Manavlok Research Bulletin (a Quarterly journal) ISSN: 2349-3984

Manavlok College of social Work (college of social work) has started multilingual (English, Hindi & Marathi) quarterly journal with ISSN No. which publishes in March, June, September and December every year. It is aimed to promote the quality research articles/paper. This journal provides a platform for the researcher, academicians, social work professionals and students from the discipline of social Work.

Call for Papers: - Quality research papers/articles are invited in English, Hindi & Marathi language.

Guidelines for paper submission:-

- Papers should be typed in MS Word, Times New Roman, Font Size 12
- For Marathi &Hindi use DVB-TTsurekh, Font Size 14
- Full paper should not exceed more than 3000 words.

Guidelines for Autours :-

- ABSTRACT (TNR 11 Bold)
- KEYWORDS (TNR 11Bold)
- INTRODUCTION (TNR 11 BOLD)
- HEADING S (TNR 11 BOLD)
- FIGURES AND TABLES (TNR 11 BOLD)
- CONCLUSIONS (TNR 11 BOLD)
- ACKNOWLEDGEMENTS (TNR 11 BOLD)
- REFERENCES (TNR 11 BOLD)

Format for research article:-

1. Abstract
2. Key words
3. Introduction
4. Problems/objectives
5. Methodology (coverage, sampling, tools of data collection and data analysis, use of statistics etc)
6. Conclusions
7. References: - References should be embedded in the text in a consistent style, for instatnce, Patil, A.S. 2013. "Social Work Research: An Overview", Aai Publications, Ambajogai.

Research paper/Article to be sent Email: -manavlok1999@gmail.com, **Hard & Soft** copy at College Address

Subscription Amount:

1) Annual Individual Membership - Rs. 1000/- + Rs. 160/- (reg. postal charges)
2) Annual Institutions Membership - Rs. 1200/- + Rs. 160/- (reg. postal charges)

(Payment by DemanDraft/M.O in favour of - Principal, Manavlok College of Social Sciences. ambajogai)

3) **Bank Details. :-** Bank of Maharashtra, Branch Ambajogai
A/C/ No. – 60178141511,
IFSC Code- MAHB0000037

Note: New Subscription fees will be effective from 1st July 2015 to onwards.

Contact:

- Dr. Prakash Jadhav, Principal, Manavlok's College of Social Work, Ring Road, Ambajogai, 431517 Dist Beed (Maharashtra) Cell No. 7770015050
- Dr.Arundhati Patil - 9422744166, Dr.Rama Pande-9405343510, Lect. Sukeshini Jogdand-9405826977.
- Dr. Sheikh Nazir, Editor, Manavlok Research Bulletin, Manavlok College of Social Work, Ring Road, Ambajogai, 431517 Dist. Beed (Maharashtra) Cell No. 7588162786, 7770015057

CONTENTS

Sr. No	Name of the Article	Page No.
1.	Sustainable Development Through Transformative Education ***Dr. Lovely Menachery***	2
2.	Exploratory Research approach in Social work Studies: Approaches and Limitations ***Avinash A. Gedam***	6
3.	An overview of co-operative sugar Industry in Kolhapur district ***Capt. Arvind M. Chougale***	13
4.	Importance of Research Methodology in Inter-Disciplinary Research ***Dr. Suresh K. Khangar***	20
5.	Research Methodology and Interdisciplinary Research ***Deepak V. Tayade***	27
6.	Tourism and Women Empowerment : A Socio-Economic Dimensions ***Vinita Bhimrao Kekan***	33
7.	समाजभान आणि चळवळीची दिशा एक अभ्यास संदर्भ अंबाजोगाई परिसर ***डॉ. अरूंधती पाटील***	37
8.	भारतीय न्यायव्यवस्थेतील विलंब एक राष्ट्रीय समस्या ***डॉ. के. एम. गोलेकर***	42
9.	मुंबई उपनगरातील अनाथ दत्तक घेतलेल्या मुलांच्या गरजा व समस्या ***मोहिनी नारायणराव नाब्दे***	48
10	*बालकामगार समस्येवरील एक दृष्टिक्षेप* **डॉ. बाबासाहेब गवळी**	52
11	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याच्या अंमलबजावणीत ग्राम पंचायतीची भूमिका - एक अभ्यास **रावसाहेब दोरवे**	58

12	शेत मजुरी आणि दर निश्चितीकरण प्रक्रिया : बुलढाणा जिल्ह्यातील महिला शेत मजुराचा अभ्यास *संदीप व्ही. मोठे*	65
13	शेती व आधुनिकीकरण : बीड जिल्ह्यातील शेतमजूर महिलांच्या रोजगारावर झालेल्या परिणामाचे अध्ययन *तेजस लक्ष्मणराव माळवदकर, डॉ. नझीर जब्बार शेख*	69
14	अस्थिव्यंग दिव्यांग व विवाह : अडचणी व सद्यस्थितीचे विश्लेषणात्मक अध्ययन संदर्भ; परभणी जिल्हा *राजू ग्यानोबा गायकवाड, डॉ. नझीर जब्बार शेख*	73

Sustainable Development Throgh Transformative Education

Dr. Lovely Menachery
Associate Professor,
Hislop College,
RTM Nagpur University, Nagpur
l.menachery@gmail.com

ABSTRACT

This paper argues that it is Transformative Education coupled with appropriate values and attitudes that can put us firmly on the path of Sustainable Development. Sustainable Development became a concern universally around thirty years back when the Bruntland Report proposed a new model of development. Later, governments opted to achieve the Millennium Development Goals and recently the Sustainable Development Goals. Sustainable Development Goal 4, which is Quality Education, can contribute to Sustainable Development if issues of social, economic and environmental justice are given a place of importance among educational priorities. Young adults join the workforce without any awareness of Sustainable development. They are equipped for competition not cooperation. Thus far, values that concern with humans only, that which focuses and encourages immediate well being and satisfaction, that encourages individual self centeredness over that of the family and/or the community have undermined the efforts towards Sustainable Development. The post-2015 process can succeed through Transformative Education and values of equity and Justice that can instill sustainability behavior in individuals and institutions.A transformative approach involves consciousness raising and make students more inclusive, non discriminatory and more receptive to change.

Key words: Sustainable Development, Transformative Education, unsustainable behavior, consciousness raising, equity and justice.

Introduction

Sustainable Development became a concern universally around thirty years back when the Bruntland Report proposed a new model of development one that 'sustainsand expands the environmental resource base.' Later, governments opted to achieve the Millennium Development Goals and recently the Sustainable Development Goals. Kofi Annan, Secretary General of the United Nations considered that turning sustainable development into reality to be the biggest challenge of the UN. The policies of growth and development that were discussed, planned and pursued by these governments across the world in the last few decades have been unsuccessful in containing poverty, pollution, destruction of ecosystems and irreversible damage to the environment.

The UN document on 'Our Common Future' states that development involves a progressive transformation of economy and society. Transformation of the society and economy as a whole can be called sustainable. It implies equity within a generation and between generations. The answer lies in the adoption of Transformative Education in the 2030 Agenda for Sustainable Development.

Why Sustainable Development?

The 1987 Brundtland Report states that "sustainable development meets the needs of

the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs."The UN general Assembly adopted the 2030 Agenda for Sustainable Development on 25 September 2015. This new global framework is based on shared action by all countries of the world to attain Sustainable Development by 2030. This agenda includes 17 Sustainable Development Goals (SDGs). There are 169 targets, which accompany the 17 goals to be achieved in the next 15 years. The UNESCO's document titled 'Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives' states that "The aim of the 17 SDGs is to secure a sustainable, peaceful, prosperous and equitable life on earth for everyone now and in the future. The goals cover global challenges that are crucial for the survival of humanity."(UNESCO 2015:6). It is anticipated that the governments across the world would develop national frameworks and policies to implement the 2030 Agenda."

Education for Sustainable Development

Quality Education -Ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all is Goal 4 in the list of 17Sustainable Development Goals (hereafter referred to as SDGs), but it is the most important goal as it is imperative in order to achieve all the others.SDG 4 of Education 2030 Agenda is different from the previous educational goals in that it is for the entire world and not only for developing countries. Participants from 160 countries at the World Education Forum 2015 held in Incheon, Republic of Korea, adopted the Incheon Declaration on 21 May 2015. The 2030 Agenda for Sustainable Development stresses on the role of education in achieving SDGs and urges all nations "to ensure, by 2030, that all learners acquire the knowledge and skills needed to promote sustainable development, including, among others, through education for sustainable development and sustainable lifestyles, human rights, gender equality, promotion of a culture of peace and non- violence, global citizenship and appreciation of cultural diversity and of culture's contribution to sustainable development" (Target 4.7, Education 2030, *Incheon Declaration and Framework for Action*, page 20).

Individuals need to be empowered in order to contribute to sustainable Development and that is possible through knowledge, skills, values and attitudes.The 21st century learners have to be enabled to live sustainably and be equipped to face different social, economic and environmental challenges they will face in the process." Conventional teaching model must also shift to a ' transformative' style of education for the twenty-first century in order for humankind to learn to live more sustainably on this planet." (Bell 2016:1)

Bokova (2017)"A fundamental change is needed in the way we think about education's role in global development, because it has a catalytic impact on the well-being of individuals and the future of our planet." 21st century education needs to promote values and skills that will lead to sustainable growth and living harmoniously together

Teaching for change through Transformative Education

The education systems in most countries contribute to humanity's problems rather than solving it. The young adults who are products of the system join the workforce without any awareness of sustainable development. They are equipped for competition, not cooperation. "A new pedagogy of "transformative education" must replace the "transmission model"of teaching and learning that continues as the dominant practice in most schools in the world." The utilitarian approach in education needs to be replaced by a transformative approach. Transformative Education can help develop sustainability mindsets and direct economic activities towards the vision of sustainable growth.The new development goals differ from the earlier ones they show an inclination towards Transformative Education. The SDG 4 of Agenda

2030 contains a few transformative objectives:

1. Ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all.
2. Humanistic vision of education.

Mezirow (2009) opines that transformative education brings about a change in perspective and frame reference and describes transformative learning as " learning that transforms problematic frames of reference to make them more inclusive, discriminating, reflective, open, and emotionally able to change." These goals can be reached only if every individual of every country does their part, " individuals must become change makers"(UNESCO 2015). Mezirow, 1991 in Howie & Bagnall (2013) states that Transformative Learning "begins with a person engaged in activities that cause a *disorienting dilemma*leading them to modify or *shift* one of their *meaning schemas* or *meaning perspectives,* which are part of their *frame of reference*. When a person faces a disorienting dilemma, s/he is forced to critically reflect on it and open a dialogue with others."

Consciousness Raising through Transformative Education

A transformative approach involves consciousness raising wherein previously held "attitudes, views and beliefs that had been internalized as 'habits of the mind' were shaken"(Christie et al. 2015:16). Consciousness raising developed by Transformative Education helps in taking decisions when values are in dispute. Sullivan et al (2002) definetransformative education as teaching and learning which involves:

- A deep structural shift in the basic premises of thought, feelings and actions
- A shift of consciousness that alters our way of being in the world
- Understanding ourselves, our self-locations, and our relationships with others in the world
- Understanding relations of power in interlocking structures of race, class and gender
- Envisioning alternative approaches and possibilities for social justice (p.17).

Values and Attitudes

Values form the missing piece in the Sustainable Development puzzle. Value orientation of people is the most important factor that affects human development. Problem arise because many a times our espoused values do not tally with actual values that govern our day to day life.

Huba points out the importance of values for a sustainable future, "Values compatible with a sustainable way of living are a set of values, the implementation of which promote the shift towards sustainable future."According to him, these values are not completely new. Just opposite. "They create the core of the common heritage of Mankind, since the oldest religious and cultures until today."

The idea that our happiness is directly proportional to our material possessions has led to consumerist societies. Such pursuit of happiness overpowers any concern that an individual has for the environment or the society. Sustainable behavior can be developed when there is a movement as Viederman states, from ' execessities to necessities". Consumption, an important companion of sustainable growth, has had the most degrading effect on the environment and its sustainability.

The IEF Statements for WSSD (2002) also sees the role played by self centered values and its unsustainable effects, "Values that define humans only as well-endowed animals, that emphasize immediate material well-being and gratification, that favour

one group at the expense of others, that encourage individualistic hedonistic self-satisfaction over the family, community or society as a whole, and that focus on the short term over the long term, have pushed civilization in very unsustainable directions."

Basic values are an antidote to global problems and threats. Values of equity and justice can help develop a level playing field for those lagging behind in economic and social growth. The goals of economic and social development have to be determined in terms of sustainability in all countries and for all people. Sustainable development means fulfilling the aspirations of all. When the concept of 'needs' is considered, priority should be given to the essential needs. This can be achieved if resources used for needs that go over and beyond the basic minimum are limited so that the essential needs of some others are met. Equitable fulfillment of needs also involves equitable distribution and use of resources without over exploiting them. Deeply ingrained values can help individuals act sustainably in the common interest. Importantly so, because we as a social group or as human beings will succeed or fail together.We need to equip students with not only skills for employment in a sustainable economy but also with values of equity and justice that will help achieve SDGs.

Conclusion

Every action in the direction of Sustainable Development needs to balance the three pillars of economic development, social development and environmental protection. The SDGs can be achieved if sustainability is on the drawing board of education policies at the local, national and global levels. Educational policies, research and practice play a major role in sustainability and therefore they should have a strong focus on transformative education.

Transformative education with a strong sense of equality and justice would advance the learners' capacity to analyze intercultural issues critically and from different perspectives. A strong foundation of respect for humanity is crucial for the achievement of Sustainable Development Goals.

References

1. Bokova, Irina (2017) Education for Sustainable Development Goals, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Pp. 6
2. Christie M., Carey M., Robertson A., Grainger, P. (2015). Putting Transformative Learning Theory into Practice. Australian Journal of Adult Learning. Vol 55., No. 1. Pp.16
3. Bell, D (2016) Twenty- first Century Education: Transformative Education for Sustainability and Responsible Citizenship in 'Journal of Teacher Education for Sustainability, Vol.18, no.1 pp52.
4. Howie , P & Bagnall, R (2103) A Beautiful Metaphor: Transformative Learning Theory in *Education and Professional Studies,* Griffith University. Pp3.
5. IEF statements 2002). World Summit on Sustainable Development. www.iefworld.org/iefwssd.htm
6. Mezirow, J. (2009). Transformative learning theory. In J. Mezirow, and E. W. Taylor (Eds), Transformative Learning in Practise: Insights from Community.
7. Huba, M. Values for a Sustainable Future vs Global Problems and Threats. Institute of Geography, Slovak Academy of Sciences ,Slovakia. www. czp.cui.cz
8. Edmund Sullivan, Amish Morrell, Mary Ann O'Connor Expanding the Boundaries of Transformative Learning :Essays on Theory and Praxis' New York: Palmgrave, 2002

* * *

Exploratory Research approach in Social work Studies: Approaches and Limitations

Avinash A. Gedam (India)
(Assistant Professor)
Mahatma Jyotiba Fule College of Social Work
Buldana.
Contact Details:+917588976061
avinashpush@gmail.com

Abstract:
Research is the way of finding solution of problem. With the help of research researcher able to evaluate old theories and traditional concepts. It's a medium finding truth of facts.From the beginning of Professional social work research has been an important components of social work. It is secondary method of social work. With help of this method many of major social problems solved by social work. In this research researcher highlight approaches and limitations of exploratory research in social work studies.Exploratory research work take initiating when problem is new and its primary stage. At this starting stage there no information or solution available about problem. Exploratory research trying to solving problem and finding solution about problem it its significance of exploratory research.Exploratory research takes place when problem are in a preliminary stage. Exploratory research is used when the topic or issue is new and when data is difficult to collect.Exploratory research giving the solution of problems with using scientific method of research work. Its have many approaches toward the problem. This method of research is very helpful and important in finding solution of new problems. But there is some limitation of exploratory research. In this study researcher studied about exploratory research in social work research and its limitationsand explain it by using steps of research framework. Researcher analyzed secondary sources for the study. Researcher highlight some important approaches and limitation of exploratory research in social work studies. Researcher strongly trust that suggestion and finding of study are very helpful for further research work.

Keywords:Research Methodology, Exploratory, Approach, Limitations, Curriculum, Profession and Interdisciplinary.

Introduction:When the purpose of a research work is to find out the causes involved in a social phenomenon, the design prepared for such research is called exploratory or introductory design. This research framework seeks to explore unknown facts and broad knowledge in the context of limited knowledge. thus, the purpose of this design is to explore inknown factsand increase human knowledge. The purpose of some exploratory studies is also to develop hypotheses and to emphasize small research in the creation of research problems.

In this research design, designs the research work in such a way that the nature of the phenomenon and the reality of the processes can be explored. In areas where through research work is limited. Accordingly, the development of theory in terms of direction of experimental research is low. Assumptions are made on the basis of exploratory studies in any field of such social sciences. the investigative research plan presents the foundations that are especially important for a successful research work

.**Selltiz, Jahoda and Others-**"Exploratory research is necessary to obtain the experience which will be helpful in formulating relevant hypothesis for more definite investigation."

According to **D. Katz** -"Exploratory studies represent the basic state of science. This study allows the researcher to acquired for the formatting of the research problem. Such knowledge, which needs tobe researched to test further. Useful for the creation of such an assumption."

It is clear form this that the exploratory framework is of special importance for the successful formation of the hypothesis after selecting the problem or topic. Because with his help the work of your subject-because the relationship becomes clear.

Examples of Exploratory research methods can be given in our daily lives. When your car breaks down you go to the mechanic. He listens to you and takes a test drive and tells you that some part of the car broke down. This is how he presents his assumptions to us. And some tighten the nut-bolts. and we drive. But your problem is not completely solved. Back in a few days. We go to mechanical. Then he opens the engine of the car and sees exactly what the problem is. And tries to solve it. The role of the mechanic is the same as the role of the researcher in exploratory research.The researcher has to introduce the subject in the exploratory study, or decide what the research problem will be, the possible answers to it, to the possible hypothesis. For that, the researcher has to ask different questions to a specific person, make observations, use different techniques, look at reports on the subjects,etc. After all these efforts, problems are determined or an alternative form of hypothesis is formulated. Exploratory study is the initial study of the continuous process of research. Through exploratory research, the research problem is explored. Also, the assumptions are made accordingly.

Review Of Literature:

Dr. Pradip Aglave's book Research Methodology and Techniques provides basic information on exploratory research design. And it helped me to create a research paper.For this research paper, Tilak Maharashtra University, Pune's B. A. third year's book Social Research Methods was also useful. And also the necessary information for this research paper has been used from various websites on the internet.

Need of the Study:

In the exploratory research, attempts are made to investigate issues that are not explicitly investigated and that little is known about them. The purpose of conducting exploratory research is to understand more about the problem and not be sure that any conclusive findings will be available in the research. With the topic of the research, which can be used for future research on the same topic. In exploratory research, the

process of the findings of new data or insight. Exploratory research is conducted in the beginning phase of the problem.

The best research design, data collection method and selection of subjects. The outcomes are not generally helpful for decision making by themselves, however they can offer significant clues about a given situation.

Exploratory research frameworks are widely used in social research when the findings are not conclusive. So the researcher felt the need to verify this and know the limitations.

Objectives:

1. The verify authenticity of investigation in exploratory research.
2. The study of limitations in exploratory research.

Hypotheses:

1. Exploratory research first draws conclusions based on hypotheses and re-verify.
2. There are a number of limitations to exploratory research.

Research Methodology:

The present research paper is basically an exploratory and limitations analytical study which is based on the secondary sources of information for approaches and limitations analyses and conclusions. Relevant books, journals, magazines, e-resources etc. have been as secondary sources of data.

Data Analysis:

Exploratory research is defined as a research used to investigate a problem which is not clearly defined. It is conducted to have a better understanding of the existing problem, but will not provide conclusive results. For such a research, a researcher starts with a general idea and uses this research as a medium to identify issues, that can be the focus for future research. An importantaspect here is that the researcher should be willing to change his/her direction subject to the revelation of new data or insight. Such a research is usually carried out when the problem is at a preliminary stage. It is oftenreferred to as grounded theory approach or interpretive research as is used to answer question like what, why and how.

EXPLORATORY RESEARCH

• **Primary Research**	**Secondary Research**
✓ Survey	Online Research
✓ Interview	Literature Research
✓ Focus Group	Case Study Research
✓ Observation	

Exploratory Research:

While it may sound a little difficult to research something that has very little information about it, there are several methods which can help a researcher figure out the best research design, data collection methods and choice of subjects. There are two ways in which research can be conducted namely primary**555** and secondary. Under these two types, there are multiple methods which can used by a researcher. The data gathered from these research can be qualitative or quantitative. Some of the most widely used research designs include the following.

Primary Research Methods:

Primary research is information gathered directly fromthe subject. It can be through a group of people or even an individual. Such a research can be carried out directly by the researcher himself or can employ a third party to conduct it on their behalf. Primary research is specifically carried out to explore a certain problem which requires an in depth study.

a) **Surveys:-** Surveys are used to gather information from a predefined group of respondents. It is one of the most important quantitative method. Various types of surveys can be used to explore opinions, trends, etc.With the advancement in technology, surveys can now be sent online and can be very easy to access, For instance, use of a survey app through tablets, laptops or even mobile phones. This information is also available to the researcher in real time as well. Nowadays, most organizations offer short length surveys and rewards to respondents, in order to achieve higher response rates.

b) **Interviews**: While you may get a lot of information from public sources, but sometimes an inperson interview can give in depth information on the subject being studied. Such a research is a qualitative research method. An interview with a subject matter expect can give you meaningful insights that a generalized public source won't be out in person or on telephone which have open-ended questions to get meaningful information about the topic.

c) Focus groups: Focus group is yet another widely used method in exploratory research. In such a method a group of people is chosen and are allowed to express their insights on the topic that is being studied. Although, it is important, ot make sure that while choosing th individuals in a common background and have comparable experiences.

d) Observations: Observation research can be qualitative observation or quantitative observation. Such a research is done to observe a person and draw the finding from their reaction to certain parameters. In such a research, there is no direct interaction with the subject.

Secondary research methods:

Secondary research is gathering information from previously published primary research. In such a research you gather information from sources likes case studies, magazines, newspapers, books etc.

a) **Online Research:** In today's world, this is one of the fastest way to gather information on any topic. A lot of data is readily available on the internet and the researcher candownload it whenever heneeds it. An important aspects to be noted for such a research is the genuineness and authenticity of the source websites that the researcher is gathering the information from

b) **Literature Research:** Literature research is one of the most inexpensive method used for discovering a hypothesis. There is tremendous amount of information available in libraries, online sources, or even commercial databases. Sources can include newspapers, magazines, books from library, documents from government agencies, specific topic related articles. literature, Annual reports, published statistics from research organizations and so on.

However, a few things have to be kept in mind while researching from these sources. Government agencies have authentic information but sometimes may come with a nominal cost. Also, research from educational institutions is generally overlooked, but in fact educational institutions carry out more number of research than any other entities.

Furthermore, commercial sources provide information on major topics like political agendas, demographics, financial information, market trends and information etc.

Case Study Research: Case study research can help a researcher with finding more information through carefully analyzing existing cases which have gone through a similar problem. Such analysis are very important and critical especially in today's business world. The researcher just needs to make sure he analyses the case carefully in regards to all the variables present in the previous case against his own case. Isvery commonly used by business organizations or social sciences sector or even in the health sector. For example: A particular dentist surgeon has the highest success rate for performing teeth surgeries. A lot of other hospitals or doctors have taken up this case to understand and benchmark the method in which this surgeon does the procedure to increase their success rate.

Approaches of Exploratory research method

1. Collect the all important information about problem which is helpful for find solution.
2. Working on theory of every problem has solution only need to trying to find it.
3. Finding some ways for solving problem
4. Expose the aspects which are helpful for finding solution.
5. Create spec for research work on the situation which have no background history or not information available about it.

When we understand above subject related secondary data we came to know that exploratory research work as investigator trying understand and find may aspect about problem. Its all work is totally blind researcher only trying to collect information and reach at a conclusion about it which is helpful for further research work about research work. Researcher trying work as bellow

The researcher identifies the purpose of the research by answering the, 'What question' As such, when investigating a criminal scene, one first needs to identity what happened. Was it an incident of theft, murder or child abuse? After identifying the problem, the researcher goes ahead to check whether there have been prior investigations regarding the subject matter. But when the researcher realizes that there are no previous investigations, he/she arrives at a hypothesis based on the questions obtained while identifying the problem. If you are investigating a crime scene, an autopsy will be performed on the dead body to answer how he/she was killed. Questions like, Was he in a gang? Fighting over a business deal? or very rich? will answer the question of why he was killed.

With this information, the investigation can arrive at a hypothesis. Researcher therefore use an exploratory research framework.

Limitations of Exploratory Research

1. In this research researcher don't know about any historical background of subject because of this limitation researcher not able to fix a clear way of research.
2. Its playing roll as first vessel bloweror explorer of problem but not solution finder and finisher of problem is very worst limitation of this research method.
3. Research work going on a investigatory platform but there is no certainty of solution at the end of research work it is the limitation of exploratory research.
4. Exploratory research able to find symptoms, meaning of problem, area of problem its find various aspects of problem but not able find proper solution of problem it is limitation of exploratory research method.

Findings

1. *Exploratory research is very helpful when we don't know anything about problem.*
2. *Exploratory research highlight important aspects about problem.*
3. *Exploratory research open new fields for research about problem.*
4. *There are many limitation of exploratory research framework.*
5. *Exploratory research not able to give proper solution about problem.*

Conclusion

After analyzing data about subject one thing is clear that exploratory research is very helpful in initial stage of problem. Its collect may important information about problem. Which is very helpful in problem solving process. Exploratory research playing roll of vessel blower at the initial stage of problem. Its work on creation of hypothesis and at the ending of the research reverifying them.

This research method is very helpful but there is lots of limitation of this exploratory research. Its only trying to solving problem but not able to solve it an giving proper solution about it. There is no any historical support of this research work about subject background. Instead that limitation exploratory research is very important. Its highlight all important aspect about subject and its playing very important roll in problem solving process.

Suggestions:

1. *Use exploratory research framework for problems which do not have historic background.*
2. *Always use scientific method of exploratory research.*
3. *Don't think that exploratory research is helpless in problem process.*

References:

1. Aglave Pradip, (2000), Research Methodology and Techniques.
2. Tilak Maharashtra University, (2016), Social Research Methods.
3. https://en.m.wikipedia.org.
4. https://www.questionpro.com
5. https://univeersalteacher.com
6. https://www.formpl.us

* * *

"An overview of co-operative sugar Industry in Kolhapur district"

Capt. Arvind M. Chougale
Head of Dept,
Social Work
K.H.College, Gargoti.
Dist. Kolhapur-416209

Abstract :- Western Maharashtra has more co-operative sugar factories than the state. Due to this, sugar industry was really on the path of development in the rural areas, but in recent year's this development likely to take a break. As these factories are facing problems and challenges. Their expansion and development rate is declining. In the last 35 year's the co-oprative sugar industry have made a name for themselves but now the situation has changed.

The situation is similar in western maharashtra where many co-operative sugar factories have fallen ill and closed down. The sugar factory is the largest processing industry in the agriculture processing sector. But today the changing policy of the government. Sugar import-export policy, fluctuations in sugar prices, problems of sugarcane workers, lack of modernisation, growing losses and illnesses and agitations by verious organisations have broken the backnone of the sugar industry.

Key –words :- Sugarcane, co-operative sugar factory, management, recovery, Kolhapur.

Introduction :- In the post independence period, radical changes have taken place in various fields in India. It mainly includes industrial sector, Educational sector agriculture sector, technical sector etc. It shows significant chages in the agriculture sector. Many changes and developmental processes took place in the post independence period, especially in the agro based sugar industry.

Co-operative sugar factory in maharashtra was inagurated in 1950. Vitthalrao Vikhe-Patil's pravana nagar sugar factory. About 70 % of country's population is depend on agriculture sector. India is largest producer of sugarcane in the world followed by Brazil. An India has 16 % sugar production and maharashtra has the largest share in the contry at 35 % In Maharashtra curently has 173 co-operative and about nearby 72 private sugar factories are in opration.

The contribution of Kolhapur district in the economy of Maharastra is equally important. Today there are about 22 (18 co-operative + 4 private) sugar factories opeating in Kolhapur district. Compared to other sugar factories in the state. The recovery of sugar factories in Kolhapur district is good and it has also taken the lead in terms of sugar production.

The creation of a separate place for the sugar industry not only helped in the development of the rural areas but also created some problems for the sugar industry. The research presented for this includes the progress of factories management methods.

Organisational structure, administrative procedure, challenges facing factories, verious problems of factories etc. The researcher thinks it is important to study the factors.

Statement of the problem :- The sugar industry not only brought economic upliftment to the sugarcane growers, but also took a big responsibility for the development of the area. Educational institutions, verious credit unions, consumer stores, hopitals etc. in the area. Factories have made a signifacant contribution to reducing the growing demand from rural area to cities, as people have been able to find work in their area. The research will be used by the factory management to know the quality of their management, understand the short comings and improve it. as well as help the government to decide on sugar policy and verious problems in the sugar factory. The present study is entitlied as "An overview of co-operative sugar industry in Kolhapur district."

Objective of the Study :-

- To study the problems and challenges faced by sugar industry in Kolhapur district.
- To study the planinng, control and co-ordination in the management of sugar industry in Kolhapur district.\
- To study other by-products manufactured in the sugar factory in Kolhapur district.
- To make suggestions on the basis of finding of the study.

Scope of the Study :- There are 22 sugar factories in 12 talukas of Kolhapur district for the study of administrative system and organisational structure of co-operative sugar factories out of which 6 sugar factories in 6 talukas have been selected by the researchers for the study.

Limitation of the study :-

- Out of 12 talukas in Kolhapur district, on sugar factory in each of the six talukas has been selected for the present research work.
- Only a review of the last five years of the factory is considered for research.
- The information available for the research study is based on visits, Annual reports, interview schedule.

Working definitions of terms used :-

1) **Management** :- "Management means making predicitions about the future planning, Building organisations giving orders, co-ordinating and controlling." **Henry Fayol**
2) **Control** :- "Trying to create a closeness between the actual result and the expected result means control." **Philip Kotler**
3) **Planning** :- "Planning is systamatic review of future needs in order to adjust current action with the aim of achieving the expected goals." **Jorge Terry**
4) **Co-ordination** :- "co-ordination the development of unity of purpose and the consistent implementation of plans to achieve the desired goal," **James Lundy**

Classification of Factors the respond to research :-

Classification of respondents

Board of Directors

- Member/ Share Holders

Managing Directors

- Chief Accountant
- Purchase officers/ Store Dept.
- Labour officers/ Time Keeper Dept.
- Agri Officers
- Workers

Methodology

Sampling :- Convenient sampling method was used for this study. There are about 22 sugar factories in Kolhapur district out of which 6 co-operative sugar factories were selected for the research work. Survey method would be used for collecting primary data, through a structured interview schedule to be administered to three sets of respondents- Board of directors/ member- share holders, managing directors/ officers, supervisours, and the workers.

Justification of sampling method

Sr.No.	Particulars	Interview Schedule
1	Board of Directors/ members	12
2	Managing Directors	06
3	Chief Accountant	06
4	Purchase officer/ Store Dept.	06
5	Labour officer/ Time Keeper Dept.	06
6	Agri. Officer/ Supervisors	18
7	Labour/ Workers	26
		80

To verify the sample selection system from the above 7 factors. Collect this information from them through Interview schedule.

Data Collection :-

- **Primary Data** :- Primary data will be administering a structured intreview schedule to 80 sample respondents.
- **Secondary Data** :- Secondary data will be collected from the organisation's annual reports, Journals and magzines, published books and websites on the Interest.

Analysis of Data

As the information has been gathered from interview schedule of respondents has been mentioned in this chapter by interpreatation.

The sample selected for study constitutes mainly two categories of emplyees i.e. managers/ supervisors and other is workers. The size of sample constitute 26 works, 6 managing directors, 12 board of director and members, 36 officers, thus a total of 80 respondents would be administred the structural interview schedule.

Table No- 1

Problems faced by factory

Problems	No.of Respondents	Percentage
Sugar cane storage	12	15
Older machinery	35	44
Lack of capital	25	31
All of the above	08	10
	80	100

Table no. 1 shows that 44 % of respondents say the factory currently has a problem with older machinery 31 % of respondents say the current lack of capital for the factory is a problem 15 % of respondents say the currently has a problem of factory sugar cane storage and only 10 % of respondents say the factory faces above all problems today.

It is clear that many foctories today are facing problems which have made it impossible for them to pay fair rates to the cane growers as well as complate with the private sugar factories.

Table no. 2

Facing verious challenges by factory

Challenges	No. of Respondents	Percentage
Area under sugarcane and fluctuations in production	24	30
Lack of mechanization	27	34
Impact of climate change on sugarcane cultivation	09	11
Limited use of modern technology in sugarcane cultivation	20	25
	80	100

Tabel no. 2 shows that 30 % of respondents the limited area under sugarcane and fluctuation in production are the biggest challenges facing the factory today. 34 % of respondents say that today the sugar industry lack of mechanization. 11 % of respondents say climate changes is having and adverse effect on sugarcane cultivation and finally 25 % of respondents say that limited use of modern technology is taking place in sugarcane farming.

It is clear that there are huge challenges facing the administration of the sugar factory today. Which has disrupted the financial situation of the sugar factory.

Table no. 3

Main reason for sickness of the sugar factory

Reason	No.of Respondents	Percentage
Non availablity of adequate cane	40	50
Uneconomic size of the mills	10	12
Governments Sugar import- export policy	12	15
Political interfarence in the sugar factory	18	23
	80	100

Table no. 3 shows that the 50 % of respondents say that the reson why sugar industry get sick is because there is not enough sugarcane available. 12 % of respondents say that the uneconomic size of sugar mills has made sugar mills sick. 15 % of respondents say the government sugar emport- export policy has made sugar mills sick and 23 % of the respondents say that the current situation, sugar mills have become political bases, which has made them sick.

It is clear that while it is true that at present there is not enough sugarcane availiable to the sugar mills to get sick there are other reasons besides which the mills have fallen ill.

Table no. 4

Opinion about zone ban in the sugar cane area

Opinion	No.of respondents	Percentage
Yes	70	88
No	10	12
	80	100

Table no. 4 shows that at most 88 % of respondents said that sugarcane should be zoned in the sugar factory area, while only 12 % respondents said that there was no need for cane zoning.

It is clear from this that private sugar industry are more opposed to zoning as compared for co-operative sugar mills as private sugar mills are seen to be making sugarcane availiable from a distance so that they give more importance to how the cane crushing season in their factories will run in large quantitie.

Table no. 5

By- products are produced in the factory

By-products	No.of respondents	Percentage
Ethenol	13	16
Co-generation	13	16
Distillery	24	30
All of the above	18	23
Nothing	12	15
	80	100

Table no. 5 shwos that 23 % of respondents say that many by-product are produced in our sugar factories while 15 % of respondents say that no by-products are produced in our sugar factories.

It is clear from this that the factories in which many by-products are manufactured are in good financial condition while the factories which do not produce any by-products are in financial difficulties and are on the verge of closing down.

Conclusion :- A review of the management system of selected co-operative sugar factories in Kolhapur district shows that the different from that of private sugar factories. There are many problems in the management of co-operative sugar factories e.g. unnecessary recruitment of co-operative sugar mills, intervention of the board of directors, lack of modernisation etc. if these sugar mills actually embrace the concept of modernisation by improving their administrative practices and adopting austerity measures, then these sugar mills will have better days in the future.

Suggestion :- Taking into consideration, the problems and challenges of sugar industry the following suggetions are given to sustain sugarcane cultivation and to improve the economic condition of sugar industry.

- There should be good relation between the board of directors of the factory, management and sugarcane growers.
- Efforts should be made to reduce costs by avoiding unnecessary recruitment in sugar factory.
- Sugar factory should be regulated by zoning sugarcane as in the past.
- The sugar factory should actually embrace the concept of modernization.
- The manufacturers should take appropriate action to bring the cane to the factory immediately offer harvesting.
- Sugar cane growers should be given new technology for sugar cane cultivation through factories so that it can increase sugarcane production and supply more sugarcane to the factories.
- The government needs to co-operate with suger industry by creating flexibility in its policy.

References :-

1) Dr. Jugale Vasantrao (2010) “Current & future competition of sugarcane forming and co-operative sugar industry.” Sugar Federation News- (Page No. 5)
2) Medhe P.G. (2010) “Economics Of Sugar Co-Operative Maharashtra (page No. 11)
3) Kamat G.S. (1965) – “Management Of Co-Operative Sugar Factories In Maharashtra.” (Unpublished Ph.D thesis, Pune University)
4) Singhal Vijay (2012) – “Measures To Make The Co-Operative Sugar Industry In The State More Productive And Propitable In Future.” Lokrajaya - (page no. 15)
5) Prof. Oak jayant (2010) – “Changes Of Management” Sugar Federation News (page no-3)

6) Sathe Madhusudan (1989)- A Study Of Unorganised Labour In The Sugar Industry.” Research paper – 1989
7) Dr. Gankar Sayali (2010) – “Sugar Industry And Manpower Management.” Sugar federation news- (page No. 6)
8) Pathare popatrao (1972) – “Study Of Seasonal Workers In Co-Operative Sugar Factories”- unpublished Ph.D. thesis Rahuri University.
9) Gadgil D.R. – “Sugar Co-Operatives In Maharashtra” Published By National Federation Of Sugar Factories Ltd.

Websites :-

- http://www.indiansugar.com
- http://shodhganga.inflibnet.ac.in

* * *

Importance of Research Methodology in Inter-Disciplinary Research

DR. SURESH K. KHANGAR
Principal
Fule-Ambedkar College of Social Work Gadchiroli,
Maharashtra, INDIA.
E id :-Suresh_Khangar@rediffmail.com
Mob :- 9075193600, 9422154895

Abstract

Research is the way of find the answers of problems in society. With the help of scientific research its possible to find the truth of knowledge. In this research researcher highlight meaning of research , interdisciplinary research , importance of research methodology in interdisciplinary research.There is no single definition that encompasses the diverse range of activities that have been described under the heading of interdisciplinary research.Interdisciplinarity has been variously defined in this century as a methodology , a concept, a process, a way of thinking a philosophy and a reflective ideology. Research methodology is very important factor in interdisciplinary research. Research methodology give the scientific direction to interdisciplinary research.Research methodology play roll of guide in interdisciplinary research.Dawn the author of "Interdisciplinary Studies and the Bridging Disciplines", and Laura L. Duerr, author of "Interdisciplinary Instruction", both agree that methodology is the key to interdisciplinary success.

Key Word :- Research, Research Methodology, Inter disciplinary Research, Importance, Scientific.

Introduction

Research is the scientific process of finding the answer of problems. With the help of research process researcher find the truth. Every research work is complete in a scientific way. Research methodology is the frame of every research work. It guideto researcher for achieving the goal of research work. Every research work incomplete without using research methodology. In this research researcher highlight importance of research methodology in interdisciplinary research work. Researcher explain all concepts in research and analyse data which give important information about research subject with help of this secondary data researcher define whole subject. Researcher give some suggestions which are helpful in further research.

Review of Literature

1. **SumitThakur :-Research methodology PPT Presentation,April 06,2017.**

In this presentation researcher stated that Generally, research is a search for apprehension and research is also explained as a systematic search and a scientific search for data on a particular topic. In other words, research is also called as a skill of scientific investigation. It is a technical term and an academic activity which collects

information, organize information and evaluate information. Research methodology is very important in research work its give scientific direction to research work.Designing a methodology is necessary for the difficulty which is going to be solved and the researcher has to do this thing. Research methodology is important because researcher should not only know about the problem but also about the method of solving it. The below points explain us the role of methodology.

2.S.Rajasekar, P. Philominathan , V.Chinnathambi :-

Research Methodology, Oct.14 2013.

In this research researcher highlight the importance of research methodology . Research methodology is very important in interdisciplinary research because research methodology give proper direction to researcher how to define research problem giving the guide line about collecting fact about research. How to properly work on research work how analyzing data. It means research methodology guide to researcher each and every step of research work. Research methodology give the scientific guideline to researcher in research work. Hence it is very important factor of interdisciplinary research work.

Importance of Study

Meaning of research is again and again searching the facts. Comparison of old knowledge with currant situation. Fact are stated related with that time of situation its not necessary that facts or statements are helpful for currant situation. It is object of research that to revaluate the old knowledge and increase its criteria.

Research methodology is the scientific frame of research work. It give proper direction to research. In this research researcher highlight importance of research methodology in interdisciplinary research. It is very important factor to research on importance of research methodology in interdisciplinary research. Outcomes of the study is very helpful for further research related to the subject.

Research Method

In this research paper researcher use secondary data for defining the subject. Researcher studied many research paper related to interdisciplinary studies , research methodology, importance of research methodology. Researcher also studied some reference book related to research subject. With the help of that all secondary sources researcher define the subject.

Objective

1. To know the importance of research methodology in inter disciplinary research.
2. To know the roll of research methodology in inter disciplinary research.

Hypothesis

1. Research methodology is important factor in inter disciplinary research.
2. research methodology give scientific direction for inter disciplinary research.

Analysis of Data

Meaning of Research

Meaning of research is search again and again or research on previous research find the truth and evaluate old theories replace it with relevant knowledge for currant situation.

Research is the way of evaluate old theories left that things which are harmful to society giving the new ways creativity in any field of life. Another meaning of research isinvestigate truth about any subject with the help of research.

Explanation of word Re-search is given by experts as given bellow

R – Rational way of thinking.
E – Educational skills-Effective solutions.
S – Simplistic Approach/Search and solutions.
E – Effective / Exactness.
A – Analysis of resource available.
R–Role played in achieving goals.
C – Critical observation/ collaboration of various research data.
H – Honesty and hard work.

" Research in present period is treated as advanc3ement in knowledge acquired through scientific method. '' **- Dr. Sadhu& Others**

The Significance of Research:

Few vital avenues of research are as follows:

It increase knowledge of all faculties.

It gives innovative and applicable knowledge to society The foremost importance of research is that the research on present concepts and theories aid to recognize the applications and range of them.

It furnishes guidelines for solving difficulties.

It leads to the recognizing of modern materials, modern living things and much more.

The social research aids in searching solutions to social difficult

Objectives of Research:

Research discover solutions to problems by applying the procedures of science, the important objective of the research is to discover the hidden truth. Distinct studies of research have distinct objectives and few common objectives are as follows:

The foremost objective is to achieve thorough knowledge and also understanding with an observed circumstance.

The second one is to dene the frequency of distinct things.

The next is to test a statement which is assumed to be genuine and that statement is about the casual relationship between variables. The last one is to accurately describe the characteristics of a specific individual or a group or a situation.

Meaning of Methodology

Methodology is a process which explain the way of work. It give the direction of work for achieving the goal. It a frame work how to work. Some definition of research methodology of thinkers as bellow.

A) Methodology means the science of method.
B) Methodology is a logic of scientific investigation. It means description, explanation and justification of methods.
C) It is the plan and procedure for carrying out the re-research. It is not concerned with building knowledge but how knowledge is built.

D) It is the procedure of re-research technique.

Research Methodology:

Research methodology is nothing but a systematic way of solving a difficulty. It is the science which studies about carried out procedures of research like describing the research work, explaining the research work and also predicting. All these parameters together are called as a research methodology. It is also explained as a method of study through which we can gain knowledge. Its main objective is to give a work plan about research.

Interdisciplinarity

Interdisciplinary refers to the general phenomenon of combining or integrating disciplinary perspectives (Klein 1990) he defines interdisciplinarity more comprehensively as follows

Interdisciplinarity has been variously defined in this century as a methodology , a concept, a process, a way of thinking a philosophy and a reflective ideology. It has been linked with attempts to expose the dangers of fragmentation to reestablish old connections to explore emerging relations and to create new subject adequate to hand our practical and conceptual needs cutting across all these theories in one recurring idea. Interdisciplinarity means of solving problems and answering questions that can not be satisfactorily add4ressed using single methods ;or approaches .

“ We understand interdisciplinarity as both process and a practice by which a set of purposive arrangements and sense of community are established and ultimately integrates ideas with others to form an end product” (Rhoten,O’Connor& Hackett 2009)

Interdisciplinary approaches

The Interdisciplinary approach has been used in many ways and at all levels of Education. The interdisciplinary approach is said to, not only be preferred, but needed. Youngblood states that interdisciplinary are beneficial because “They may within the one discipline cover physical and social sciences as well as humanities as they focus on considering interrelations between realms of knowledge”

Interdisciplinary Studies

Interdisciplinary studies is the application in educational context

Interdisciplinary studies is where Interdisciplinary teaching, learning , understanding and research takeplace. There have been numerous recent definition of interdisciplinary studies but Julie Thompson Klein and William H. Newell’sin 1997 definition remains the most authoritative and widely used. Inter disciplinary studies may be defined as a process of answering a question solving problem or complex to be dealt with adequately by a single discipline or profession.

Defining Interdisciplinary Research

No single definition is likely to encompass the diverse range of activities that have been described under the heading of interdisciplinary research. Interdisciplinary research is a mode of research by teams or individuals that integrates information, data, techniques,

tools, perspectives, concepts, and/or theories from two or more disciplines or bodies of specialized knowledge to advance fundamental understanding or to solve problems whose solutions are beyond the scope of a single discipline or fi led of research practice.

Concept of interdisciplinary research

There is no unique definition of Interdisciplinary research (we will also use abbreviation IDR) in scientific literature. Sometimes term IDR is used in very broad sense (e.g. IDR is when elements of any two disciplines are used in research process) while sometimes descriptions may be very specific. Let us look at some mostly representative definitions. So, for example, G. W.

Blackwell (1955) states that truly multidisciplinary research team must satisfy three basic characteristics –

1) more than one researcher must be involved in the investigation process;

2) these researchers must represent at least two disciplines and, finally,

3) at least some degree of collective work must be present, so researchers must work as a team and not separately.

However, later in article author (Blackwell 1955) points out that between two limiting cases of research – lonely researcher working in one discipline and multidisciplinary team research (two or more researchers working as team and combining different disciplines) – there are numerous cases when some elements of interdisciplinary research are present:

• Lone researcher using more than one discipline
• Two or more researchers working separately in same discipline
• Two or more researchers working as team in one discipline
• Two or more researchers working separately in different disciplines.

Another quite reasonable definition of interdisciplinary research is given by P. Birnbaum (Birnbaum 1981). He states that: “Research teams which possess all of these eight attributes are purely interdisciplinary:

1) Different bodies of knowledge are represented in the research group

2) Group members use different problem solving approaches in attempting to solve problems 3) Members of the group perform different roles in solving problems

4) Members of the group work on a common problem

5) There is group responsibility for the final product

6) The group shares common facilities

7) The nature of the problem determines the selection of group personnel

8) Members are influenced by how others perform their tasks”

Both above mentioned definitions clearly presume that more than one researcher must participate in investigation. However, it is easy to notice that points 3) – 8) in the last definition (Birnbaum 1981) are typical for any team working on any problem not necessarily interdisciplinary. Moreover, nowadays there is absolutely no need to require the group to share common facilities (point 6)) since modern computer technologies allow team to work effectively even if physically members are located in different cities and even countries.

Research as a process in the methodology in interdisciplinary research framework

The Methodology for Interdisciplinary Research (MIR) framework was built on the process approach (Kumar 1999), because in the process approach, the research question or hypothesis is leading for all decisions in the various stages of research. That means that it helps the MIR framework to put the common goal of the researchers at the center, instead of the diversity of their respective backgrounds. The MIR framework also introduces an agenda: the research team needs to carefully think through different parts of the design of their study before starting its execution.

Importance of Research Methodology inInterdisciplinary Research Study

It is necessary for a researcher to design a methodology for the problem chosen. One should note that even if the method considered in two problems are same the methodology may be different. It is important for the researcher to know not only the research methods necessary for the research under taken but also the methodology. For example, a researcher not only needs to know how to calculate mean, variance and distribution function for a set of data, how to find a solution of a physical system described by mathematical model, how to determine the roots of algebraic equations and how to apply a particular method but also need to know

(i) which is a suitable method for the chosen problem?,

(ii) what is the order of accuracy of the result of a method?,

(iii) what is the efficiency of the method? and so on. Consideration of these aspects constitute a research methodology.

Designing a methodology is necessary for the difficulty which is going to be solved and the researcher has to do this thing. Research methodology is important because researcher should not only know about the problem but also about the method of solving it.

The below points explain us the role of methodology in solving the difficulty, they are:

It aids in selecting the best method to solve the problem.

It tells about the output of selected method and its accuracy.

It aids in knowing the method.

Above points explain that the importance of research methodology in interdisciplinary research. Research methodology guide researcher each and every stage of research. Its guide researcher and give scientific direction for completing research work. Research methodology is soul of interdisciplinary research. Researcher not able to achieve the goal of research without using research methodology during research work. Research methodology give scientific stand to any research. Every interdisciplinary research work incomplete without research methodology. Dawn the author of "Interdisciplinary Studies and the Bridging Disciplines", and Laura L. Duerr, author of "Interdisciplinary Instruction", both agree that methodology is the key to interdisciplinary success.Hence researcher conclude that Research methodology is the soul of interdisciplinary research.

Findings

1. Research methodology is the most important factor of interdisciplinary research.

2. Its possible to increase quality of interdisciplinary research work with using scientific method of research methodology.
3. Research methodology give proper direction to Interdisciplinary research work.

Conclusion

Research is the way of find the truth of old theories evaluating the facts.Research is the scientific method for investigating whole facts which are harmful for society. Research methodology is the frame of research work. It give scientific direction to researcher in every type of research work.As the interdisciplinary approach continues to synthesize the characteristics and methods of multiple disciplines while developing lifelong learning skills, they will have met the goals that Newell has laid out Interdisciplinary research give new approaches and solutions about social problems and research methodology is the very important factor in interdisciplinary research work. Research methodology guide the researcher how to achieve goal of research subject by using scientific method of research. It means research methodology gives directive principals to research in research work for finding the truth. Hence research methodology is the most important part in interdisciplinary research. It is impossible to researcher to complete research work without guidance of research methodology.

Suggestion

- Follow the scientific method of research methodology in research work.
- Increase the quality of research work with the help of directive principals of research methodology.

References

1. AldonaSkucaite :- Interdisciplinary-Challenges and Opportunities for Actuarial Profession 2008.
2. Casey Jones :- Interdisciplinary Approach-Advantages, Disadvantages an the Future Benefits of interdisciplinary Studies , ESSAI Volume 7 Article 26 .
3. Defining Interdisciplinary Research :- Conclutions from a Critical Review of the LituratureMarch 2007, http://www.researchgatenet/publication/6450790 .
4. Gangadhar V. Kayande – Patil Re-Search Methodology Sept 5, 2012.
5. Hilde Tobi , Jarl K. Kampen :- Research design : the methodology for interdisciplinary research framework Publish online April 27 ,2017. htpp://.doi.org/10.1007/s11135.
6. J.J Strossmayer :- Challenges of Interdisciplinary research.
7. S.Rajasekar, P.Philominathan, V.Chinnathambi:- Research Methodology, Oct.14 2013.
8. What is Interdisciplinary? Some Essential Definitions:-he.kendahud.com> sites >deta >files

* * *

Research Methodology and Interdisciplinary Research

DEEPAK V. TAYADE
ASST. PROF.
Fule-Ambedkar College of Social Work Gadchiroli
Maharashtra
Email: deepaktayade78@gmail.com
Mob. No. :- 9823124208 , 9359027011.

Abstract:

The challenges of today's competitive age require the joint participation of researchers in social sciences, environmental sciences, mathematics, meteorology, linguistics etc. from different disciplined backgrounds. Such interdisciplinary research organisations face many challenges due to differences in education and training culture. The critical component of interdisciplinary education programmes is the need to train interdisciplinary thinkers really in terms of skills and competition. To that end, this research outlines an interdisciplinary research methodology. The natural interdisciplinary research methodology framework has been specifically developed to help cross disciplinary boundaries between different discipline in the social sciences. The framework is designed specifically to facilitate the design of interdisciplinary scientific research and can be applied t academin programmes, as a reference for monitoring interdisciplinary research stage and as a tool to design such research from prosess perspective. It is useful for research projects of different sizes and levels of complexity and allows for a combination of different methods such as case study, interviews and observations. The interdisciplinary research methodology outlines the different stages of structuring interdisciplinary research through real life applications in teaching and research and these are illustrated. Research integrity dose not remain.

Keywords: Research Methodology, Interdisciplinary, Scientific, authentication, multidisciplinary.

Introduction:

Research methodology is soul of research work. It is impossible to complete research work without research methodology. Methodology give right direction to research work. Researcher complete there research work in scientific frame by using research methodology. In interdisciplinary research workresearch methodology is very important factor. Its possible to researcher complete research work in structural frame and time bonding only with the help of research methodology. Research methodology is scientific frame of research. In this research paper researcher trying to find out the benefits of research methodology in interdisciplinary research.

As defined in the report of the National Academy- "Interdisciplinary research is a method of research conducted by teams or individuals that integrates information, data, techniques, tools approaches, concepts and theoretical or specialized knowledge of

two or more disciplines to understand basic problems or to solve problems. Are beyond the realm of research."

Importance of Study:

Interdisciplinary research in the social sciences has become a popular topic of discussion, attracting the attention of social researchers due to the growing interest of expert thinkers and public educational instititions in methods in the social sciences. Discussions and mentions of interdisciplinary social research have been found more and more in language literature, environment sciences, mathematics and etc. Since the late 90's and have continued togrow to this dat. Yet, for all the popularity gained by such approaches, they are hampered by the process of fragmentation and specialization in this social sciences, in which some experts consider the thinker classification differently. This sequence of events may surprise many. Because the way in which the social sciences are experiencing a perticularity may seem paradoxical, at the same time enterprises, public educational institutions and governments need interdisciplinary measures and the trans disciplinary team working for them. This presentation will provide an explanation of the growth of interdisciplinary tendencies in social research and how it happened in the context of the scattered educational process in the social sciences and their history.

Boundaries between different departments working in interdisciplinary groups such as linguistics, environmental sciences, social sciences, mathematics, etc. The growing ambiguity of various subjects. The response of society to a larger society Challenges to human perception, response and improved inderstanding should be informed. To promote the social welfare of the economic and social effects of physical and biologial processess.

A comprehensice understanding of the main social challenges is required. Collaboration of physicits, social scientists, himanities practitioners and engineers and willpower. Be extremely interdisciplinary. Dsciplinary room with the anility to reach out to other subjects and work in interdisciplinary science. Teams are more immediate. Because these skills are crossing traditional disciplinary boundaries. Growing support from government and business to interdisciplinary programmes that aer central. This means recognizable long term problems in the economy, society and government. Section based programmes that focus on educationally defined disciplinary approaches.

Interdisciplinary research preparation and teaching is key to future competitiveness, This is because knowledge creation and innovative topics are often found on the interface of branches. Interdisciplinary programmes help students determine better educational programmes. Ability to work in a problem oriented way and at the same time think in fields and communication. Responds to the need to prepare students for growing interdisciplinary issues, Allied and global job market interdisciplinary programmes provide opportunities. Strengthen the interactive relationship between business and research, especially related Himanities and social sciences research and education, where interaction has been specifically done. There is a consensus that this is the current undeveloped academic administrative structure.

The most important barrier to interdisciplinary collaboration. Other barriers such as weak communication etc. Get out of it. How interdisciplinary learning and research cam grow. Maintaining a background in branches? How universities can reduce or eliminate barriers. Involvement of professors in interdisciplilary teaching and research and creatin porous, flexible, minimal. A futile environment that facillitates the flow of ideas, people and resources across discipline. The limit? Is it possoble to impose discipline departments? In this short paper, There will be barriers and challenges to developing interdisciplinary learning and research.

In short, some successful ateempts and failures will be presented and some approaches will be suggested for newly established institutions of higher learning.

Objectives of Study:

1. To know the benefits of research methodology in interdisciplinary research.
2. To know place of research methodology in interdisciplinary research.

Hypothesis of Study:

1. Research methodology give scientific authentication to interdisciplinary research.
2. Research methodology give proper frame work to interdisciplinary research.

Research Method:

In this research paper researcher use secondary data for defining the subject. Researcher studied Secondary sources about subject and trying to find the facts.Researcher came to know that research methodology is very important part of interdisciplinary research.

Data Analysis:

Until the 1970s, research was disciplined, but inetrdisciplinary research was less important then. However, from focusing on basis challenges such as climate change, food and water vrisis, public health, environment science, basic research, etc. research has been forced go to beyond discipline. This interdisciplinary research progressed. Since interdisciplinary research exceeds the traditional limits of a discipline, ;most experts believe that interdisciplinary research can solve problems that cannot be done by single-disciplinary research. Hence interdisciplinary research gained importance. Interdisciplinary rersearch has grown in recent years andis generating broad and social results. When academic practitioners were asked to submit research cases showing significant results outside the academic field on the 2014 Research Excellence framework, it was found to be interdisciplinary research have said that progress in interdisciplinary research has a positive effect on a single branch. Futhermore, discovery from interdisciplinary research is more likely because combined knowledge can lead to novel insights. Now that research is becoming increasingly global and collaborative, interdisciplinary research is considered to be the future of science and research.

However, thinkers in the field of education who participate in interdisciplinary research face many challenges until they are funded, recognized, and published. Top level disciplined journals are skeptical about publishing interdisciplinary research, ahe there are some journals that only publish interdisciplinary research. Furthermore,

journals also find it difficult to choose a reviewer who evaluates interdisciplinary research. This particularly affects young researchers, so they choose to be part of the traditional discipline structure rather than taking an interest in interdisciplinary research. And their inclination towards interdisciplinary research methods seems to be less.

Challenges of Interdisciplinary Research:

The challenges in interdisciplinary research can be explained by the following-

1. **Compat assessment of Problems:-**Many of the proposals show properly evaluate the points aimed at knowing the various factors. This lack of system thinking means that not much is being done to understand the various aspects of the problem and to determine what topics or skills are needed to address them.
2. **Interdisciplinary research vague understanding:-** Some researchers and their supervisors had no clear knowledge of interdisciplinary research. There were some people who had interdisciplinary research with two researchers from different backgrounds of fields working together on the same problem. Usually there was no aggregation of ideas from different subjects, There was no aggregation of procedures. Perfectly the researcher llistened to the supervisor and proceeded to do what he wanted them to do. In many cases, it was not true to work together. Different subjects clung totheir concepts and methods, and there were often disputes between researchers and wupervisors over the best way to use them. It must be recognized that the researchers conducting early career research were not Masters or Ph. D. students, He was a lecturer at his home university. Therefore, in most cases they are 'co-workers' with their supervisor and do not relate to students who van only accept the opinions and positions of their supervisor.
3. **Other disciplines lack of appreciation:-** There are instances where researchers wrote to request a change of their observers. The only reacon was that the supervisor was not their subject. The rich benefits of such an interdisciplinary approach were lost because in many cases researchers were looking for interdisciplinary research rather than interdisciplinary research.
4. **The role of stubborn & defensive discipline:-** In many cases, the researcher appreciated and understood the additional value brought to the study by other subjects, yet the urgeto defend their own disciplined approach came through interdisciplinary research. In many cases, the challenge ofdriving is communication and understanding. Where researcher felt that their disciplinary approach was viewed as inferior, the response was defensive. Supervisors complained that their researchers were more defensive and did not want. to find a common ground for working together. Without an integration of insights, concepts, perspectives, thoughts and methods, in fact, interdisciplinary research cannot take place. Compromose is required to do this successfully.

interdisciplinary research is a desire that is expected but it is often done unsatisfactorily because it is not properly understand. To be effective in interdisciplinary research one needs to be strong in his discipline however, this power is not used to maintain discipline, but to quickly identify similarities between other

disciplines, to recognize the values attached to other disciplines. And explore the integration path. Researchers cannot do interdisciplinary research when they do not understand the concept at all or vaguely understand what it means. Before two researchers or a group of researchers work together on interdisciplinary studies, the resources must be committed to training and effort to understand what interdisciplinary research is.

Interdisciplinary Approaches:

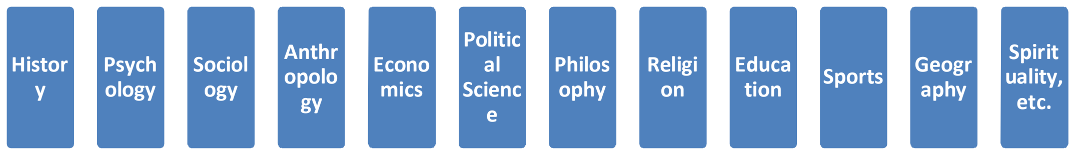

Benefits of Interdisciplinary Research Approach:

- Improve high-level thinking skills.
- Breakin the resulting reduced vurriculum with a homogeneous sense of process and content.
- Strong real world applications that increase the chances of learning transfer.
- Better manstery of content.
- Intense sense of initiative and autonomy.
- Improved ability to accept miltiple approaches.
- Invreased motivation.

Characteristics of the Social Sciences & their interrelationships:

Interdisciplinary sciences cover the following various subjects. Let's understanding that. History, of course studies events that have taken place in the past. Those who practice this discipline try to understand what has happened in the past. Sociology is the study of society or diverse communities, such as urban communities, rural communities, tribal communities and human interactions. Anthropology is similar to sociology in some ways, but most of the time it focuses of mankind and collects ancient information about the species. Psychology is the study of the human mind and human behavior. Philosophy finds a diagram of 'how the world works' in life, the purpose of life, and other issues ralated to morality, ethics and existence. Political science is the 'science' of politics, or in other words, the study of how power and authority are distributed among the people as well as how the state is run. Economics also studies how financial transactions run smoothly by examining the role of wealth in society. Religion is concerned with God's understanding of man or the supernatural realm. Thus the interdisciplinary sciences include the above various ancient subjects.

So there is no need to seek the help of others to find out that the social sciences are very much related and more clearly interconnected. Think about how politics affects the flow of history. Think economics and politics. In 1917 he started the Russian Revolution mainly for economics reasons. In fact, in most revolutions in history, the study of economics has been implemented to one degree or another. Religion plays an

influential role in society and is therefore related to sociology. See, all the social sciences are connected to each other. They overlap, if you will. Without considering others, one discipline of ours may not really fully understand. Understanding interdisciplinary thinkers is needed to understand this, and it is the responsibility of new researchers to prove its importance.

Findings :

1. Research methodology is very important part of interdisciplinary research.
2. Research methodology give proper frame work and authentication to interdisciplinary research.
3. Every research work in incomplete without using research methodology.

Conclusion:

Research methodology give scientific direction to research work. Whole important information about research work is mentioned in methodology. Research work is incomplete without using research methodology.Research methodology gives scientific authentication to interdisciplinary research.

Suggestions:

1. Use proper research methodology in interdisciplinary research.
2. Properly Implement research method mentioned in research methodology.

Reference:

1. Aldona Skucaite :-Interdisciplinary Research - Challenges and Opportunities for Actuarial Profession.
2. Sally W. Aboelela, Elaine Larson, Suzanne Bakken, Olveen Carrasquillo, Allan Formicola, Sherry A. Glied, Janet Haas, and Kristine M. Gebbie :-
Defining Interdisciplinary Research: Conclusions from a Critical Review of the Literature : Article in Health Services Research · March 2007.
3. Drazen Barkovic J.J. Strossmayer University of Osijek :- Challenges of InterdisciplinaryResearch.
4. https://link.springer.com-article in research design. date-31/07/2020
5. https://www.nsf.gov, date-31/07/2020.
6. https://www.researchgate.net, research paper of J. Andre Guerreiro, University of Coimbra, dated- 01/08/2020.
7. https://www.editage.com, article of Sneha kulkarni, dateed, 01/08/2020
8. www.espa.ac.uk, Benjamin Apraku Gyampoh, Kwame Nkrumah University of Science and Technology February 9, 2018, dated-01/08/2020.
9. https://study.com, academy, lesson, dated-20/08/2020.
10. https://www.questia.com, magazine article, dated-02/08/2020.

* * *

Tourism and Women Empowerment : A Socio-Economic Dimensions

Vinita Bhimrao Kekan
Ph.D. Scholar
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad

Introduction:-

Women's empowerment is the process of empowering women.. We can say a woman is empowered when she is able to access the opportunities available for and access without limitations and restrictions such as in education, profession and lifestyle. Women empowerment has become a significant topic of discussion in the field of social development and economic development.Economic empowerment is one of the important concepts in the concept of women empowerment. Different agencies are doing best of their capacities and competencies to boost the process of women empowerment.

The women empowerment increases women's agency, access to formal government programs, mobility outside the home, economic independence, and purchasing power.The empowerment is a broader dimension, which entails the critical aspect of gender equality in society where men and women avail the same opportunities, outcomes, rights, and obligations in every sphere of their daily chores.

Tourism is a major economic activity in terms of income generation, employment creation, foreign exchange earnings, and interchange of cultures and people. Tourism is one of the leading recently emerged professions, which directly or indirectly play the important role in women empowerment. Tourism offers number of employment opportunities in the form of different Tourism can play a vital role in empowering women by ensuring their participation in tourism related activities either directly or in an indirect manner.

Tourism provides opportunities to the women in different fields. It gives good scope for ensuring the profitable running of cafeterias, restaurants, hotels, tea-stalls, clothe selling, selling of women adorn materials etc. in tourist places the tourism provides the ample opportunities to the women like in handicrafts, travels and handlooms. Tourism is one of the industries that can reach out to women in the rural sector and give them access to transferrable skills, which can help them to be engaged in respectable careers. The tourism industry brought women in the mainstream economy and improves the social as well as economic life of women.When women starts earning through various occupations/professions channelized by tourism can lead to build the confidence and make her economically dependent.

Objectives of the study:- the study intended to focus on the following set of objectives**,**

1. To study the concept of empowerment and tourism
2. To assess how the tourism empower women and

3. To search the employment opportunities in the field of tourism

Methodology:

This study is purely based on the secondary source of data, through review of the various studies and articles, this research paper is prepared. To trace each objectives of the study, the opinion and conclusions of the various studies conducted in different parts of India in relation to tourism and empowerment are taken into consideration for the purpose of this research article.

Discussions:-

Women empowerment in tourism is the new concept emerged which traces the opportunities in the field of tourism and its contribution in women empowerment. Tourism provides the number of employment opportunities to the rural and urban people. The tourism is not only associated with the men but there is lot of contribution of women in tourism development and on the contrary tourism contributes towards the women empowerment. Tourism is emerged as a mean of women empowerment.

Rout:(2015) importantly women empowerment deals with gender equality. It focus on the identifying and monitoring the power and basic elementary rights which she can freely exercise without any restrictions. The concept of women empowerment is not a concept limited to the state or nation but it is a worldwide concept. For the nation it is national issue which is being implemented in different way at government level bureaucratic level and societal level, however, in every field the means of women empowerment are searched, however a new concept the deals with empowerment of women through tourism.

Praveen and Svkan (2013) the study conducted in the state of Sikkim on the contribution of tourism in women empowerment concluded that, In this state, about 34 percent of women are involved in the tourism economy which is less than the state's overall labor force, The researchers believe that the first step to empowerment of women through tourism should be supported by government, banks, NGO's and private groups.

Al-Mazroui (2013)this study was conducted in the Oman. This is the doctoral thesis; the researcher examined the empowerment of women through tourism. In the study the researcher discussed on the issue of gender and religion in the empowerment of women.The results found that women experience in this industry should be examined separately not that they consider being similar.

As a sector with more female employment, business start-ups and higher economic growth compared to many other sectors, tourism can greatly contribute to the progress of the Brisbane Goal (to reduce the gender labor force participation gap by 25% by 2025) and the 2030 Agenda for Sustainable Development, in particular Sustainable Development Goal 5: “achieve gender equality and empower all women and girls”. However, women working in the tourism sector remain concentrated in low-level jobs, have limited representation amongst management and senior positions and experience many other issues such as wage disparities between themselves and men

(UNWTO, UN Women, GIZ on behalf of the German Federal Government, World Bank & Amadeus 2019).

Joshi, and Dhyani (2009) stated that "tourism Development in any area invariably leads to economic growth of that area,which is manifested in terms of increase in income andemployment opportunities, infrastructural growth,improvement in the standard of living, etc."

Tourism sector industries generate a large number of highly diversified jobs in the different fields such as hotels, restaurants, travel agencies, tour operators, leisure activities and passenger transport.

The UN defines empowerment as a critical aspect of gender equality, and defines both concepts as following (UNFPA, 2008): 'Gender equality implies a society in which women and men enjoy the same opportunities, outcomes, rights and obligations in all spheres of life. Equality between men and women exists when both sexes are able to share equally in the distribution of power and influence; have equal opportunities for financial independence through work or through setting 3 12 up businesses; enjoy equal access to education and the opportunity to develop personal ambitions. A critical aspect of promoting gender equality is the empowerment of women, with a focus on identifying and redressing power imbalances and giving women more autonomy to manage their own lives. Women's empowerment is vital to sustainable development and the realization of human rights for all.'

According to Munshi (22), stated that, the gender biases are also seen in the tourism. He stated that the discourse of tourism practices, images, and activitiesare found gender biased. Munshi stated that, the tourism is viewed as men concentrated and it is needed to strengthen the voices against the hegemony male view of tourism both at local and global level. For a start, the agenda of women's movements everywhere must include the demand for greater participation of local people in tourism planning and development, especially if rights and interests of people in tourist destinations in the third world are to be protected. Only then can they share equitably in the benefits that result from tourism.

Conclusion:-

Tourism is new means for women empowerment. This industry is one of the importantsources of socio-economic empowerment of the women. In tourism, both the skilled, semiskilled and non-skilled women are involved and due to exposure and source of income through various professions and small entrepreneurship, this industry is contributing towards the women empowerment. In this industry, the women's are actively involved. The economic empowerment of women through tourism is one of the important aspects of women empowerment. It leads towards the independency of women regarding economic aspects.

In tourism, the women's are engaged in different occupations, right from the hotel management to selling the goods. In tourism mainly women's are seen in the occupation of are the areas where women are seen in hotels, restaurants, cafeterias, small and medium enterprises, various household businesses, tea stalls, travels,

handlooms and handicrafts etc. the women in this industry are doing remarkable work and having captured the noticeable position.

Tourism has widened the number of employment opportunities to the women engaged in tourism. This field has opened the opportunities to the women those who are skilled or nonskilled. The availability of the opportunities has attracted the women towards this field. Tourism contribute a lot towards the economic empowerment of women and on the contrary it lead towards the socially empower the women.

References:-

1. Al Mazroei, Lubna and Lynch, P., 2013, Exploring empowerment: women and tourism entrepreneurship in Oman, University of Strathclyde
2. Basu, S. 2012. 'An Economic Study on Tourism Development and Employment Opportunities Service in India', Conference paper. 95th Annual Conference, *The Indian Economic Journal,* December 2012.
3. Joshi, R. and Dhyani, P. P. 2009. 'Environmental sustainability and tourism-implications of trend synergies of tourism in Sikkim Himalayas', *Current Science*. Vol. 97, No. 1, July 2009.
4. Kabeer, Naila."Gender equality and women's empowerment: A critical analysis o the third millennium development goal 1." *Gender & Development* 13.1 (2005): 13-24.
5. Kabeer, Naila."Contextualising the Economic Pathways of Women's Empowerment: Findings from a Multi-Country Research Programme." (2011).
6. Praveen, Rizal and Asokan, R., 2013, Empowerment Of Women Through Tourism Industry In Sikkim State, India, International Journal of Current Research Vol. 5, Issue, 12, pp.4301-4305.

* * *

समाजभान आणि चळवळीची दिशा एक अभ्यास संदर्भ अंबाजोगाई परिसर

डॉ. अरूंधती पाटील
सहयोगी प्राध्यापक
मानवलोक समाजकार्य महाविद्यालय, अंबाजोगाई
मो. 9422744166, 7770015000

प्रत्येक मनुष्याला जसे व्यक्तिमत्व असते, ओळख असते त्याच प्रमाणे गावांना आणि शहरांना ही अशी ओळख असते. ठळकपणे दिसतील अशी विविध गुण वैशिष्ठ्ये त्या गावच्या मातीतून निर्माण होतात, रुजतात आणि गावाचा चेहरा म्हणून परिचित होतात....

अंबाजोगाई हे गाव असेच वैशिठ्येपूर्ण आहे. जिथे जगण्यातले अनेक संदर्भ, पाऊलवाट, नवे आयाम निर्माण होऊन मूल्य आणि तत्व याच्या धाग्यांनी भक्कम असा सामाजिक पोत तयार झाला आहे. आलेल्या परीस्थितीत स्वतंत्रपणे विचार करून मार्ग चोखळणारी वृत्तीचे दाखले या अंबाजोगाईच्या इतिहासातच नाही तर अगदी वर्तमानाच्या चालू घडामोडीवरून सहजपणे मिळतात. अंबाजोगाईच्या इतिहासात डोकावले तर संपन्न इतिहासाची साक्ष मिळते. स्थापत्यशास्त्र, कला, साहित्य, शिल्पकला याचे अगदी प्राचीन संदर्भही सहजपणे समोर येतात. परंतु सामाजिक परिस्थिती बदलण्याच्या हेतूने लोकांनी उभा केलेल्या चळवळीचे दाखले घेण्यास मर्यादा येते. तरीही स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर निर्माण झालेल्या चळवळीमुळे खऱ्या अर्थाने अंबाजोगाई परिसराला व्यक्तिमत्व मिळाले आहे.एक गाव एक पाणवठा, आणी बाणी, नामांतर, शेतकरी आंदोलन या चळवळी मध्ये अंबाजोगाई करांचा अधिक सहभाग होता. अत्यंत संवेदनशील व जागृत मन निर्माण करण्याचे काम या चळवळींनी केले.

चळवळ म्हणजे सनदशीर मार्गाने , प्रबोधनाच्या अंगाने , लोक सहभाग व नेतृत्व द्वारे सामजिक न्यायासाठी नियोजन पूर्वक विविध स्तरावर कृतीशीलत बाळगणे होय. या साठी अनेक तंत्र व माध्यमांचा उपयोग केला जातो. चळवळ म्हणजे फक्त मोर्चा, घेराव, आंदोलन नाही तर ही सर्व माध्यमे आहेत. चळवळ अधिक भक्कम करणारी... चळवळीना लागते सातत्य, साविधानिक आधार, दूरदृष्टी आणि मूलगामी परिवर्तन...!

चळवळीच्या या प्रवासात अनेक छोटे मोठे परिवर्तनाधिष्ठ प्रवाह निर्माण होतात आणि मिसळत जातात वेगवेगळया टप्प्यावर अधिक व्यापक होत....

चळवळी चे गाव असलेले हे शहर कसे निर्माण झाले ? या गावात कोणत्या विषयाला किव्वा प्रश्नाला धरून आंदोलने झाली ? कुणाचा आणि किती जणांचा सहभाग होता ? या चळवळीचे फलित काय ? चळवळीचे आणि शाश्वत स्वरूप यातील सहसंबंध .इ उद्देश ठेऊन या विषयाची मांडणी केली आहे. वर्णनात्मक संशोधन आराखडा याचा वापर करून दुय्यम स्त्रोत याच्या आधारे अभ्यासाची चौकट ठरवली. विविध लेख ,वर्तमानपत्रे तसेच माहितीच्या आधारे सदरील मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे,

स्वातंत्र्य पूर्व काळ

अंबाजोगाई निजामाच्या हैद्राबाद संस्थानात त्या वेळी येत असलेतरी रजाकारांचा हस्तक्षेप होण्याआधी प्रत्येक गावात हिंदू मुस्लीम ऐक्य सहजपणे प्रस्थापित झालेले होते. अनेक वृद्ध व्यक्तींच्या बोलण्यातून हे समोर येते कि त्याकाळी हिंदू आणि मुस्लीम यांचे सण दोन्हीही धर्माचे लोक आत्यंतिक आनंदाने पार पाडत असत. अनेक रितीरिवाजात एकमेकांचे सन्मानपूर्वक सहभाग असे. हिंदू मुस्लीम सहजीवनाची जीवनपद्धती अंगीकारलेली ही सारी गावे होती. म्हणजे भारताच्या लोकशाहीतील सर्वधर्म समभाव या नैतिक मूल्याची जपवणूक या मातीत रुजलेली होती. परंतु रजाकारांची हिंसक व अन्यायकारक राजवट सुरु झाली तेंव्हा धार्मिक सहजीवनाच्या मूल्यांना तडा जाऊ लागला. त्या अन्यायास प्रतिरोध करणे हे समाज मूल्य राहील हे लक्षात आल्यावर स्वामीजींच्या हैदराबाद मुक्ती संग्रामाची चळवळ अंबाजोगाई परिसरात अधिक फोफावली हे इतिहास सांगतो. म्हणजे अन्याय, आपत्ती, धार्मिक तेड यांच्या विरोधातले सामाजिक बीज या भूमीत सहजपणे रुजले जाऊ लागले. ही सामाजिक भानाची ज्योत पुढे स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर सदैव तेवत राहिलेली दिसते.

साधारणतः १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात हैदराबाद येथे शिक्षण घेण्यासाठी अंबाजोगाई परिसरातील तरुण जाऊ लागले. त्यात कला शाखा] विज्ञान शाखेतील पदवीधर होण्यात अधिक भर होता. कारण त्या काळात अंबाजोगाई येथे जवळजवळ सर्व शासकीय कार्यालये व न्यायालय निजामाने केलेली होती.

१९५० ते १९७८ काळ –समाजवादी संघटन

१९४८ नंतर सानेगुरुजी, एस. एम जोशी, भाऊ रानडे यांनी सुरु केलेली राष्ट्र सेवा दल या समाजवादी विचारांच्या अराजकीय संघटनेने अंबाजोगाई परिसरातील तरुण आणि किशोरवयीन मुलांची चांगली फळी निर्माण केली. ज्यात जातिनिर्मूलन, विज्ञानवादी दृष्टीकोन, स्त्री पुरुष समानता, एकात्मता यावर वैचारिक प्रभोधने होत असत. अंबाजोगाई परिसरात या विचारांनी प्रेरित होऊन अनेक आंतरजातीय विवाह झाले आणि ते समाजाने स्वीकारले. राष्ट्र सेवा दलातील ही धडपडणारी मुले पुढे विविध चळवळी, पत्रकारिता, शिक्षण, पर्यावरण, महिला सक्षमीकरण, सामाजिक कार्य यामध्ये एक विचार घेऊन कार्यरत झाली. स्वयंप्रकाशित झाली. राष्ट्रीय चळवळी मध्ये तसेच स्थानिक चळवळी मध्ये अग्रेसर झाली. या साऱ्यांनी आपआपल्या कार्यात स्थानिकांना सहभागी केले. अनेक जन प्रेरित झाले. आपापले व्यवसाय, नौकऱ्या सांभाळत समाज परिवर्तनाच्या लहरीत सामील झाले. **डॉ द्वारकादास लोहिया आणि शैला लोहिया या दाम्पत्यांनी** राष्ट्र सेवादालच्या माध्यमातून कलापथकात अनेक विद्यार्थी ,प्राध्यापक ,शिक्षक ,शेतकरी व व्यावसायिक यांना सामील करून समाजवादी विचारांची पाया भरणी केली. पुढे यातील तरुण यांनी विविध क्षेत्रात राहून अम्बाजोगैच्या सामाजिक पटलावर अनेक बहुआयामी अशी सामाजिक बांधिलकी जागवणारे गट निर्माण केलेआणीबाणी जाहीर झल्यावर अम्बाजोगैतील अनेक तरुण त्यात डॉ. लोहिया , अन्न खंदारे , अमर हबीब ,नरहरी कचरे , अशोक गुंजाळ इ अनेकांना अठरा महिने तुरुंगवास भोगावा लागला . पुढे विद्यार्थी परिषद , युवक क्रांती दल , दलित पंथर या

विद्यार्थी संघटना नि मराठवाडा विद्यापीठाच्या नामान्तारचा प्रश्न यात दोन्ही बाजूंनी सक्रीय सहभाग नोंदवला,

विसाव्या शतकाचा उत्तरार्ध

१९९० नंतरच्या मुक्त अर्थव्यवस्थेत खाजगीकरणाचे दुष्परिणाम सर्व सामन्यांवर दिसू लागले. तेंव्हा तरुण पुढे सरसावले. पर्यावरणाचा होणारा ऱ्हास लक्षात आल्याने ममदापूर पाटोद्याचा एक तरुण झाडे लावा झाडे जगवा यासाठी गावागावात मनोरंजनाच्या माध्यमातून तर कधी रोपे भेट देऊन, विद्यार्थ्यांच्या रॅलीज काढून प्रसंगी झाड तोडणाऱ्या विरुद्ध उपोषण करून समाज मन जागृत करीत आहे. एवढेच नाहीतर हा सुधाकर देशमुख शौचालय बांधण्यासाठी रोगराई पासून घर, गाव, वस्ती मुक्त होण्यासाठी सतत धडपडतो. लोकांचे प्रबोधन करीत असतो.

अंबाजोगाई सीताफळा साठी प्रसिद्ध आहे. बालाघाटच्या डोंगरातली ही गावे अनवट वळणाची. सारंच दुर्भिक्ष. गावठी दारू एकदम जोरात. जवळपास लमान तांडे असले की भट्टी एकदम जोरात असते. अशा या गावात महिलांनी दारूबंदीची चळवळ उभी करण्याचा प्रयत्न केला. सगळयाजणी निरक्षर असल्यातरी दारूबंदीसाठी त्यांनी खूप प्रयत्न केले. प्रसंगी दारुड्या नवऱ्या चा मार खाल्ला. दारूचे प्रमाण बरेचसे कमी झाले आहे. तरुण शिकताहेत आणि दारू पासून लांब राहायचा प्रयत्न करीत आहेत. या दारूबंदीच लोन आजूबाजूच्या परिसरातही पोहोंचल. अधून मधून त्याचे उद्रेक बाहेर येतात पण शासनाचे धोरण व दारूबंदीचे खाते अशी गावठी दारू गाळण्यासाठी इ विकण्यासाठी प्रोत्साहनच देतात हे समोर येते.

एक्केविसाव्या शतकाची सुरवात

ममदापूर पाटोदा गावातील आणखी एक तरुण सेवादालातून तयार झालेला धम्मपाल २००१ पासून सातत्याने मुलींचे शिक्षण, महिला सक्षमीकरण, मुलींच्या जन्मदर वाडविण्यासाठी स्वतःच्या कपड्यावरच संदेश लिहून गावोगाव फिरत असतो. स्वतः दोन मुलींवरच थांबला व पत्नीलाही या चळवळी मध्ये सामील करून घेतले आहे.

पाटोद्याच्या पुढचे गाव धानोरा. इथे राहणारा धानोरकर नावाचा तरुण अंधश्रद्धा विरुद्ध कस करतोय वैद्यानिक दृष्टीकोन निर्माण व्हावा यासाठी त्याने अनेक तरुणांना बाबा महाराज कुंकू, गुलाल, राख, हवेतून काढून किंवा नारळातून काढून कसे फसवतात ते सर्व शास्त्रीय प्रयोग शिकवले व लोकांनी अशा भाम्त्यापासून दूर राहावे यासाठी गावागावात तरुण तयार केले. एवढेच नाही तर सर्प मित्र म्हणूनही धानोरकरची ओळख आहे. ते शाळामध्ये जाऊन साप कसे धरावे, सापांचे प्रकार, व सापांना न मारता मनुष्य वस्ती बाहेर सोडण्या विशयीचे प्रबोधन करीत असतो. सगळेच साप विषारी नसतात हे ही तो सर्वांना सांगतो.

एड्स आणि तत्सम आजाराविषयी जागृती करण्यासाठी ग्रामीण विकास मंडळ ही संस्था सातत्याने प्रयत्नशील आहे. मराठवाड्यात पहिला महिला बचत गात निर्माण करून महिलांच्या आत्म सन्मान आणि सक्षमीकरनाची पायाभरणी मानवलोक व मनस्विनी महिला प्रकल्पाने केली. आणि आज महिलांच्या सर्व प्रश्नावर स्त्री व पुरुष यांच्या सहभागाचे अनेक गावातून कार्य केले जात आहे.

अंबाजोगाई च्या पश्चिमेला असलेले घाट नांदूर , गिरवली या गावात महिला स्वयं सहाय्यता गटाची चळवळ खूपच चांगली रुजली आहे. प्रत्येक कुटुंबातली महिला ही बचतगटाची सदस्य आहे. हे

जवळजवळ सर्वच गट गटाच्या पातळीवर किंवा वैयक्तिक पातळीवर काहीना काही व्यवसाय करताहेत. या महिलांमध्ये प्रचंड आत्मविशास पाहायला मिळतो. या गटामुळे मुलींचे शिक्षणाचे प्रमाण लक्षणीय वाटले आहे. बँकेचे व्यवहार, बाजारपेठ, वैयक्तिक अडचणी सोडवणे या मध्ये महिला खूपच सक्षम झाल्या आहेत.

त्याच रोडवर असलेले पूस नावाचे गाव अगदी निराळे आहे. या गावची देवी प्रसिद्ध आहे. देवीच्या मंदिर परिसरात दोन पाण्याचे कुंड आहेत. त्यातील पाणी कधीच आटत नाही. या गावाचे वैशिष्ट असे की या गावातील प्रत्येक लेकीला पोहता येते. गावच्या लेकीना पोहायला शिकवले जाते. जे की सर्व साधारण घरातील मुलीना कधीच शिकवले जात नाही. स्त्री सक्षमीकरनाची ही अनोखी पद्धत आहे. येथील मुलींचे शाळा गळतीचे प्रमाणही अत्यंत नगण्य आहे. अशातच या गावकऱ्यांनी प्राथमिक आरोग्य केंद्र योग्य पद्धतीने चालावे, महिलेची प्रसूती व छोटी शस्त्रक्रिया याच केंद्रावर होण्यासाठी वर्गणी जमा केली. औषधे आणली. डॉक्टरही गावातच राहतात. याला पाठींबा मिळाला तो मानवलोक संस्थेचा. एक नवा आदर्श निर्माण केला.

अंबाजोगाई पासून ६ किमी वर ७० च्या दशकात वाघाळा गावच्या हद्दीत सहकारी साखर कारखाना उभा राहिला. एकेकाळी भरभराटी चे दिवस पाहिलेला हा कारखाना २००० नंतर पार मोडकळीस आला होता. आजूबाजूला राहणारे शेकडो कामगार बेकार झाले. वीज नाही. पाणी नाही तट्टे लावलेली घरांची अवस्था तर पार मरणासन्न...! अशा अवस्थेत बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांनी संसार टिकवले, मुलांचे शिक्षण पूर्ण केली. अत्यंत अडचणीतून मार्ग काढला याच महिला पुढे दारूबंधी साठी पुढे सरसावल्या. अनेक जणींनी मुलांचे विवाह हुंडा न घेता केले. मुलीना पदव्युत्तर केले. सुनांना शिकवले. महिला बचत गटांचे हे लोन आता गावागावात पोहोंचले आहे. निर्भयता, धाडस आणि कायद्या विषयी जागृती या गटामध्ये वाढत जाताना दिसते.

भारतच एक वैशिष्ट आहे आम्ही बाह्य प्रगती फार झपाट्याने करतो. पण विचार मात्र डब्बी तच राहतात, पुस्तक वाचन संपल्यातच जमा झाले आहे. सध्या मेडिया आमच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग झाला आहे घरात मोबाईल नसलेले व हातात मोबाईल नसलेली एकही वीर (तरुण) दिसणार नाही. अशा स्थितीत वाचन चळवळ चालविली जात आहे. अभिजित जोंधळे हे त्यांच्या मैत्र या गटाद्वारे पुस्तक पेटीचा संकल्पना शाळामधून राबवता हेत. अंबाजोगाई परिसरातील काही शाळामध्ये ही ८० ते १०० पुस्तके असलेली पेटी दिली जाते शिक्षका पासून ते विद्यार्थी ती पुस्तके वाचतात . अभिप्राय देतात.

सोनवला नावाच्या गावी गायकवाड दादांनी वाचनालय स्वतःच्या खर्चाने घरातच सुरु केले आहे. अनेक मुले स्पर्धा परीक्षा साठी बसवली आहेत. तर मनस्विनी महिला प्रकल्पाने

गावातून अशी पुस्तक पेटी तरुण तरुणीच्या गटात दिली आहेत. व ती पुस्तके वाचली जात आहेत का तसेच या पुस्तक पेट्या पेट्या या गावातून त्या गावात पुढे सरकत आहेत ना हा आढावा घेतला जातो.

फलश्रुती

पर्यावरणावर काम करणारे अनेक गट अम्बाजोगैच्या परिसरात निर्माण झाले. त्यात पक्षी मित्र , पाण्याच्या प्रश्नावर काम करणारे संवेदनशील ' आम्ही अंबाजोगाईकर , प्लास्टिक मुक्ती

अभियान , वृक्ष प्रेमी , पाण्याच्या बचतीवर काम करणारे रोटरी क्लब , महिलांवर अत्याचार विरोधी सजग अंबाजोगाई कर ई अनेक गट.

सामुहिक जवाबदारी असल्याचा संदेश सर्व सामान्य लोकांपर्यंत जाऊन पोहोंचला. अनेक तरुण तरुणी तसेची गृहिणी या कामात मोठ्या प्रमाणात सामील होऊ लागल्या. अन्याय किव्वा नैसर्गिक आपत्तीला हाताळण्याची वैचारिक प्रगल्भता आणि व्यापकता या अलीकडच्या काळातील चळवळींमध्ये दिसून येते .

विकसित तंत्र व माध्यमांचा अचूक वापर करून वेर्तुअल किव्वा आभासी तंत्राच्या साह्याने जनजागृती होऊ लागली.तरुणांची संख्या लक्षावेधी होत आहे .याचा प्रसार ग्रामीण पातळीवर सार्वत्रिक झालेला दिसून येतो. पाणी फौन्देशनच्या च्या स्पर्धेत अनेक गावे चाधओढीने सामील झाली .आपले गाव पाण्यासाठी स्वयंपूर्ण करण्यासाठी श्रमदान, लोकवाता आणि तांत्रिक व्यवस्थापन याचा अनुग्रह करू लागली .

जन चालवळी या एका परादिर्घा विचारला साधर्म्य सांगणाऱ्या आंतरिक अनेक प्रवाह असतात .त्याची व्यापकता लोकांच्या संवेदान्शिल्तेवर आधारित असते. एक पिढी दुसऱ्या पिढी सोबत काम करते तेव्हा तो विचार आणि समन्वय पुढे हस्तांतरित होत असतो असे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

संदर्भ

1. नागेश्वरी माधवी (सप्टेंबर 2020), 'मी टू' चळवळीनंतरचा महत्वाचा सिनेमा, मिळून साऱ्याजणी, पुणे
2. साप्ताहिक साधना, 2 फेब्रुवारी 2019
3. गोळे हेमंत, (28 सप्टेंबर 2019), आजचे वास्तव आणि वंचितांच्या मागण्या
4. लोहिया द्वारकादास (2012), कधी न थांबलो
5. Anima Muyarbhat, (March 2017), Mannequins at Work, article published in Economic Political Weekly.

* * *

भारतीय न्यायव्यवस्थेतील विलंब एक राष्ट्रीय समस्या

डॉ. के. एम. गोलेकर
सहाय्यक प्राध्यापक
कै. रमेश वरपुडकर महाविद्यालय
सोनपेठ जि. परभणी

प्रास्ताविक

भारत देशाला हजारो वर्षाचा इतिहास प्राप्त झाला आहे. या इतिहासाचा काही कालखंड सोडला तर भारताला सतत कोणत्या ना कोणत्या समस्येला तोंड द्यावे लागले आहे. मग ती परकीयांची आक्रमणे असोत की देशातील धार्मिक, जातीय, वांशिक संघर्ष असो. ब्रिटीशांच्या जोखडातून भारत मुक्त झाला तेंव्हा भारतासमोर अन्न, वस्त्र, निवारा, बेकारी, दारिद्रय, धार्मिक संघर्ष, जातीय संघर्ष, औद्यागिक विकास या प्रमुख समस्या होत्या. आजही त्याच समस्या आहेत. फरक एवढाच आहे की कांही समस्यांची तीव्रता कमी झाली आहे. परंतु त्यात आणखी कांही नवीन समस्यांची भर पडली आहे. त्या म्हणजे दहशतवाद, स्त्री सबलीकरण, शिक्षण, अंधश्रध्दा, एलपीजी, पर्यावरण, लोकसंख्यावाढ, बेकारी इत्यादी. या समस्येकडे सर्वसाधारणपणे कोणाचेही लक्ष जाते. पण न्यायालयीन विलंबासारख्या समस्येकडे कोणाचेही विशेष लक्ष जात नाही. जरी या समस्येकडे कोणाचे लक्ष गेलेच तर, ते या विषयावर बोलायला तयार नसतात किंवा बोलत नाहीत. त्याची कारणे अनेक आहेत. कांहीना असे वाटते की, आपला आणि न्यायदानातील विलंबाचा अर्थाअर्थी काहीच संबंध नाही तर कांहीना असे वाटते की, आपण काही बोलावे तर आपल्यावर न्यायालयीन बेअदबीहचा गुन्हा दाखल होईल. तर कांहीचा असा समज झाला आहे की, ही व्यवस्थाच तशी विलंबकारीच आहे. येथे न्याय मागणाऱ्या प्रत्येकाला विलंबाचा सामना करावाच लागतो. या गैर समजातूनच अधिच विलंबकारी असणारी आपली न्यायव्यवस्था अधिकच विलंबकारी बनत चालली आहे. याला पुष्टी देणारी एक म्हण आपल्याकडे विकसित झाली आहे ती म्हणजे, 'देर है लेकीन अंधेर नही' या एका म्हणीवरच तमाम भारतीय खूष असतात. दुसरी आणखी एक म्हण म्हणजे शंभर गुन्हेगार सुटले तरी चालतील एका निर्दोष व्यक्तीला शिक्षा व्हायला नको.

न्यायालयात विविध कारणांनी अनेक खटले दाखल होत असतात. या खटल्यांचा निकाल ताबडतोब लागावा अशी सर्वांचीच इच्छा असते परंतु अनेक कारणांमुळे लवकर न्याय मिळण्यस विलंब होतो. त्यामुळे न्यायव्यवस्थेची विश्वासार्हता कमी होत चालली आहे. भारतीय न्यायव्यवस्थेतील सर्वात मोठी समस्या कोणती असेल तर ती म्हणजे न्यायदानातील विलंब होय. न्यायालयात केवळ खटल्यांची संख्या मोठया प्रमाणात वाढली म्हणून घाई घाईने न्यायदान करणे योग्य नाही. Justice delayed is justice denied and justice hurried would be justice buried. असे समीकरण निर्माण होण्याची शक्यता आहे.

भारतातील न्यायालयीन विलंबाबाबत काही मान्यवरांनी आपली मते व्यक्त केली आहेत ती खालील प्रमाणे –

१. माजी राष्ट्रपती डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम म्हणतात की, सर्वोच्च न्यायालयात न्यायमूर्तींनी दररोज दोन तास जास्त काम केले तरी प्रलंबित प्रकरणांचा निपटारा होईल. कलाम यांनी खटल्यांची संख्या कमी कशी करता येईल याबाबत सुचविलेला हा उपाय आहे. यावरून ते न्यायालयात अनेक खटले प्रलंबित असल्याचे मान्य करतात.
२. माजी राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील म्हणतात, न्यायालयात सतत जावून प्रलंबित खटल्यांची संख्या वाढविण्याऐवजी राज्यकर्त्यांनी न्यायालयात जाण्यापूर्वी थोडा संयम बाळगणे आवश्यक आहे. सर्वात मोठा प्रतिवादी असलेल्या सरकारी संस्थांनी न्यायालयात प्रकरणे दाखल करून व्यवस्थेत अडथळे आणण्याचे टाळावे. त्यांच्या या वक्तव्यावरून न्यायालयात खटल्यांची संख्या वाढवण्यास व न्यायालयीन विलंबास सरकारच जबाबदार असल्याचे म्हटले आहे. कारण सर्वात जास्त खटले सरकार विरोधी आहेत.
३. व्ही. व्ही. राव मुख्य न्यायाधीश, आंध्रप्रदेश हे म्हणतात संपूर्ण भारतातील प्रलंबित खटले मार्गी लावण्यासाठी देशातील न्यायव्यवस्थेला ३२० वर्षे लागतील. त्यांच्या या विधानावरून न्यायालयातील खटल्यांच्या संख्येचा व विलंबाचा अंदाज येतो.
४. माजी सरन्यायाधीश वाय. के. सबरवाल न्यायालयीन विलंबाबाबत बोलताना म्हणतात की न्यायदानातील विलंब एका अर्थाने न्यायव्यवस्थेकडून लोकांचा मुलभूत हक्कच नाकारला जात आहे. हे त्याचे मत वास्तव आहे. कारण लवकर न्याय मिळणे आपला अधिकार आहे. पण त्याची अनेक वर्षापासून पायमल्ली होत आहे. इतर हक्कांचा संकोच झाला तर न्यायालयात दाद मागतो. पण न्याय उशीरा मिळाला तर दाद कोठे मागतो. याचे उत्तर अद्यापही मिळालेले नाही.

न्यायालयीन विलंबाचे स्वरूप

भारतात न्यायदानात विलंबाचे प्रमुख कारण म्हणजे भारतीय सर्वच न्यायालयातून दाखल झालेले लाखो खटले हे आहे.

१. भारतात सन २००९ मध्ये २ कोटी ३५ लाख १३ हजार खटले सर्व न्यायालयातून प्रलंबित होते.
२. सन २००२ मध्ये भारतात एकूण २ कोटी ३४ लाख खटले सर्व न्यायालयातून प्रलंबित होते.
३. सन २०१६ मध्ये ३ कोटी खटले सर्व न्यायालयातून प्रलंबित होते.
४. सन २०१९ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयात ६० हजार उच्च न्यायालयात ४२ लाख, जिल्हा व कनिष्ठ न्यायालयातून २.७ कोटी खटले प्रलंबित होते.
५. सन २०२० मध्ये सर्वोच्च न्यायालयातून ६० हजारापेक्षा जास्त, २५ उच्च न्यायालयातून ४६. ४३ लाख, जिल्हा व त्या खालच्या न्यायालयातून ३.२१ कोटी खटले प्रलंबित

वरील आकडेवारीवरून भारतीय न्यायव्यवस्थेतील न्यायदानातील प्रलंबित खटल्याचे गांभीर्य लक्षात येते. यापेक्षा खालील कांही उदाहरणावरून विलंबाचे गांभीर्य देखील लक्षात येते. मध्यप्रदेशात २० रूपये चोरीचा खटला ४१ वर्षे चालला, तर बिहारच्या जेलमध्ये एका कैद्यास ६० वर्षे कारावास भोगावा लागला. त्याचे कारण कांही एक सापडले नाही. सन १९४६ मध्ये एक गुळाचा खटला दाखल झाला होता त्याचा निकाल २००८ मध्ये लागला. एवढेच नाही तर राज किशोर देव यांचे १७५ वर्षापूर्वीचे एक प्रकरण कोलकत्ता न्यायालयासमोर आजही पहावयास मिळते. यावरून भारतीय

न्यायव्यवस्था किती विलंबकारी आहे हे समजून येते. पूर्वी जे सर्वोच्च न्यायालय, सर्वोच्च न्यायालयात एखादे प्रकरण दाखल झाले की सर्वांना काम मिळाले असे म्हणत होते तेच सर्वोच्च न्यायालय न्यायालयीन खटल्यांच्या ढीगाखाली दबून चालले ाहे.

न्यायदानातील विलंबाची अनेक कारणे सांगितली जात. त्यापैकी एक प्रमुख कारण म्हणजे न्यायाधीशांची पदे भारतात सतत वर्षानुवर्षे रिक्त असतात. ती कधीच पूर्ण भरली जात नाहीत. शिवाय ही रिक्त पदे भरत असतांना न्यायमंडळ आणि सरकार यांच्यात समन्वय नसतो. सतत संघर्ष रहातो त्यामुळे या रिक्त पदांचा परिणाम न्यायदानावर होतो. भारतातील न्यायव्यवस्थेत न्यायाधीशांची आवश्यक असणारी संख्या आणि प्रत्यक्षात अस्तित्वात असणारी संख्या यांच्यात सतत व्यस्त प्रमाण असते किंवा मुळातच ते प्रमाण इतर देशांपेक्षा कमीच आहे. भारतात दहा लाख लोकसंख्येमागे ५० न्यायाधीश आवयक असतातना ते फक्त १८ उपलब्ध आहेत. हेच प्रमाण इंग्लंड मध्ये १० लाख लोकांमागे ५०.९, अमेरिकेत १०७, कॅनडा ७५.२, ऑस्ट्रेलिया ४१.६ एवढे आहे. यावरून असे लक्षात येते की भारतापेक्षा पाश्चात्य देशात न्यायाधिशांच्या संख्येचे प्रमाण अधिक आहे. त्यामुळे त्या देशातील न्यायालयात प्रलंबित खटल्यांचे प्रमाण जवळ जवळ शून्य असेच आहे.

भारतीय सर्वोच्च न्यायालयात आज ३४ पैकी ३४ जागा भरलेल्या असल्या तरी ही परिस्थिती कायम राहिलच असे नाही. भारताच्या सर्व उच्च न्यायालयातून आजही ३८ टक्के जागा रिक्तच आहेत. शिवाय देशातील सर्व कनिष्ठ न्यायालयातून २२०३६ पदापैकी ५१३३ न्यायाधिशांची पदे रिक्तच आहेत. त्यामुळे रिक्त न्यायाधिशांची पदे हा न्यायदानातील सर्वात मोठा अडथळा समजला जातो. या शिवाय अनेक अशी कारणे आहेत की जी न्यायदानास विलंब लावण्यास कारणीभूत आहेत.

१. जनहित याचिका – भारतात १९८० च्या दशकापासून जनहीत याचिकांचा मोठा प्रश्न वाढला आहे. त्यामुळे देशातील उच्च व सर्वोच्च न्यायालयात दररोज अनेक जनहीत याचिका दाखल होत असतात. कधी कधी स्वत: न्यायालय जनहीत याचिका दाखल करून घेत असते. त्यामुळे दैनंदिन कामकाजावर त्याचा परिणाम होवून न्यायदानास विलंब होतो.
२. एका बाजूने हजारो खटले निकाली काढले जात असले तरी भारतात प्रत्येक वर्षी अडीच कोटी खटले दाखल होत असतात.
३. न्यायाधिशांची रिक्त पदे ताबडतोब भरली जात नाहीत. त्यामुळे अनेक खटले अनेक वर्षे पडून राहतात. रिक्त पदे भरताना सरकार आणि न्यायालय यांच्यात सतत संघर्ष होतो. त्यामुळे योग्यवेळी न्यायाधिशांची पदे भरली जात नाहीत.
४. एकूण खटल्यांच्या संख्येच्या ३० टक्के खटल्यात प्रतिवादी स्वत: सरकारच असल्यामुळे खटल्यांची संख्या वाढवण्यात सरकारचाच वाटा मोठया प्रमाणात आढळतो.
५. खटला लांबविण्यासाठी वकील वादी, प्रतिवादी हे सतत आपआपल्या सोयीनुसार खटला लांबवयासाठी प्रयत्नशील असतात. वारंवार तारखा वाढवून घेतल्या जातात.

६. न्यायालयाचे कामकाज खूपच कमी दिवस चालते. त्यांना वेगवेगळया प्रकारच्या सुट्टया असतात. शनिवार, रविवार, सार्वजनिक सन, उत्सव, दिवाळी, उन्हाळा, नाताळ इत्यादी. त्यामुळे ३६५ दिवसात किती दिवस न्यायालयाचे कामकाज चालते हा महत्वाचा प्रश्न पडतो.

७. भारतात न्यायालयीन कामकाजासाठी आजही कालबाह्य कामकाज पध्दतीचाच अवलंब केला जातो. तंत्रज्ञानाच्या अभावामुळे न्यायदान ताबडतोब होत नाही. त्यामुळे न्यायदानास विलंब होतो.

८. कालबध्द न्याय प्रणालीचा अभाव मोठ्या प्रमाणात आढळतो. एखादा विशिष्ट खटला किती दिवसात निकाली काढला पाहिजे, तो किती दिवस चालवता येईल याबाबत कसलेही निर्बंध नाहीत.

९. भारतात अपीलावर अपील करण्याची सोय आहे. त्यामुळे एका खटल्यास अनेकवेळा जीवदान मिळते. त्यामुळे अनेक शुल्लक कारणासाठी दाखल झालेले खटले सर्वोच्च न्यायालयापर्यंत पोहचतात.

१०. खटल्याचा निकाल लागल्यानंतर तो काणाच्या तरी बाजुने आणि कोणाच्या तरी विरोधात लागलेला असतो. पण भारतात अपीलावर अपील करण्याची सोय असल्यामुळे प्रतिपक्ष आपल्या विराधकाचा आनंद लांबवण्यासाठी अपीलाचा आधार घेतो. दुसऱ्याचा आनंद लांबवण्याची प्रवृत्ती यामधून मोठया प्रमाणात वाढत आहे.

११. वकील आणि न्यायाधीश यांच्यातही खटल्याचे कामकाज कसे चालावे यावरून संघर्ष होत आहेत. हे संघर्ष कामकाजावर बहिष्कार टाकण्यापर्यंत जातात त्याचा परिणाम खटल्याच्या कामकाजावर होतो.

१२. भारतात शुल्लक कारणांसाठी अनेक खटले न्यायालयात दाखल होत असतात. उदा. पत्नीला मोबाईल घ्यावा की नाही. पत्नीने ओढणी घ्यावी किंवा नाही इत्यादी. त्यामुळे न्यायालयाचा अमूल्य वेळ वाया जावून त्याचा न्यायदानावर परिणाम होत असतो.

१३. भारतीय वकीलांमध्ये एखादा खटला आपल्याकडे अनेक दिवस चालला पाहिजे अशी मनोवृत्ती वाढत चालली आहे. एवढेच नाहीतर आपल्यानंतर तो पुढे आपल्या मुलाला वारसाने मिळाला पाहिजे अशी काहीशी प्रवृत्ती वाढत आहे. त्यामुळे न्यायदानास विलंब होत आहे.

अशी असंख्य कारणे न्यायदानातील विलंबाची सांगता येतील. या विलंबाचे परिणाम देखिल तसेच भयंकर आहेत.

परिणाम

१. भारतात एकूण १ कोटी ८० हजार कैदी त्याच्यावर दाखल करण्यात आलेल्या खटल्याची सुरूवात कधी होईल याच्या प्रतिक्षेत आहेत. यापैकी काही कैदी असे आहेत की कायद्यानुसार त्यांना होणारी जी शिक्षा आहे ती देखिल त्यांनी पूर्ण केली आहे.

२. भारताला स्वातंत्र्यानंतर सर्वाधिक झळ दहशतवादाची बसली आहे. या दहशतवादी खटल्यातील गुन्हेगारांना तात्काळ शिक्षा होवू शकलेली नाही. त्यामुळे दहशतवादाच्या गुन्हयातील अनेक असे

गुन्हेगार आहेत की खटल्याचा अंतिम निकाल लागण्यापूर्वीच त्यांचे निधन झाले आहे. उदा. मुंबई बॉम्ब स्फोटातील गुन्हेगार.

३. भारतातील गुन्हेगारी क्षेत्रात महिलांचा टक्का देखील हळूहळू वाढत आहे. या महिला कैद्यांना जेलमध्ये अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. अनेक महिलांना खटल्याचा निकाल ताबडतोब न लागल्यामुळे आपल्या बाळाला जेलमध्येच जन्म देण्याची वेळ आलेली आहे.

४. न्यायदानातील विलंबामुळे काणाचे राजकीय कोणाचे सामाजिक, आर्थिक जीवन उध्दवस्त झाले आहे.

५. न्यायदानात विलंब लागावा यादृष्टीने अनेक लोक न्यायालयाचा वापर शितगृह म्हणून करू लागले आहेत. त्यामुळे समोरच्या व्यक्तीला न्याय त्वरीत मिळणे कठीण झाले आहे.

६. न्यायव्यवस्थेत अदृष्य भ्रष्टाचाराचे प्रमाण खालपासून वरपर्यंत वाढले आहे. त्याबद्दल कोणीही बोलावयास तयार नाही.

७. न्यायदानातील विलंबामुळे गुन्हेगारांना भिती राहिलेली नाही. खटला दाखल झाल्यानंतर आरामशीर दहा ते पंधरा वर्षे निकाल लागायला लागतात ही भावना गुन्हेगारात निर्माण होत चालल्यामुळे गुन्हेगार प्रवृत्तीत वाढ होत आहे.

८. न्यायदानातील वाढत्या खटल्यांच्या संख्येमुळे खटल्याचा लवकरात लवकर निकाल लागत नाही त्यामुळे खटल्याचे कामकाज अनेक दिवस चालते. यासाठी एका मागून एक अशा अनेक तारखा मिळत असतात. तारखेवर तारखा मिळतात पण न्याय लवकर मिळत नाही.

९. न्याय लवकर मिळत नसल्यामुळे काही धर्मांमध्ये व जाती जमातीमध्ये लोक पारंपरिक न्यायदान पध्दतीकडे वळत आहेत. उदा. जात पंचायती सारख्या माध्यमाकडे लोक वळत आहेत. भारतात अनेक ठिकाणी चोरी छुपे जातपंचायती न्यायदान करताना आढळत आहेत. मुख्य म्हणजे अशा जातपंचायती मधून खर्च कमी येतो आणि झटपट न्याय मिळतो.

१०. न्यायदानातील विलंबावर लोक आता हळू हळू बोलू लागले आहेत. माध्यमातून त्यावर लिहिले व बोलले जात आहे. न्यायदानातील विलंबावर प्रकाश टाकणारे दैनिक सकाळने एक व्यंगचित्र प्रकाशित केले होते. त्याचा आशय असा होता की खूप उशीर होण्यापूर्वी तुम्ही म्हणजे न्यायालयाने आपले वहान बदलावे असा होता. यासाठी न्यायदेवता एका गोगलगायीवरून प्रवास करताना दाखवली होती.

११. २०१९ मध्ये हैद्राबाद येथे एका बलात्काराचा गुन्हा घडला होता. त्यामध्ये चार आरोपींना अटक करण्यात आली होती. गुन्हयाच्या तपासादरम्यान त्यांचे एन्काऊंटर झाले होते. या घटनेचे जनतेने उत्स्फुर्त स्वागत केले होते. ही चुकीची पध्दत वाटत असली तरी जनतेला तात्काळ न्याय हवा होता. त्यांना तारखांवर तारखा देणारी न्यायव्यवस्था नकोच हे यावरून सिध्द होते.

१२. मागच्या वर्षी चीनच्या वृत्तवाहिन्यांवरून एक बातमी प्रसारित करण्यात आली होती ती म्हणजे न्यायदानातील विलंबावर शोधण्यात आलेला उपाय. चीनमध्ये एक रोबोट न्यायदान करताना दाखवला होता. त्याने एका महिन्यात १२०७४० एवढया खटल्यापैकी १०३९१ एवढे खटले निकाली काढले होते.

थोडक्यात न्यायदानातील विलंबावर लोक आता प्रभावी पर्याय शोधू लागले आहेत. त्यामुळे न्यायव्यवस्थेने आणि त्यांच्याशी संबंधित असणाऱ्या सर्व यंत्रणांनी सतर्क होण्याची आवश्यकता आहे.

शिफारशी

न्यायदानातील विलंब कमी करण्यासाठी काही महत्वपूर्ण शिफारशी करण्यात आल्या आहेत.

१. भारतात अगदी प्रथपासूनच न्यायाधिशांच्या नेमणूका वेळेवर होत नाहीत. त्या वेळेवर करणे गरजेचे आहे. नेमणूकातील विलंब टाळण्यासाठी दुसरी एखादी प्रभावी यंत्रणा उभारण्याची आवश्यकता आहे.
२. न्यायाधिशांच्या नेमणूका करत असताना न्यायाधिश बुध्दीमान व कार्यक्षम असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे न्यायदानाच्या कामाला गती प्राप्त होवून न्यायदानातील विलंब कमी होईल.
३. भारतातील न्यायाधिशांची संख्या आणि लोकसंख्या याचे प्रमाण नेहमीच व्यस्त राहिलेले आहे. किमान विधी आयोगाच्या शिफारशी एवढी तरी न्यायाधिशांची संख्या असली पाहिजे. त्यामुळे खटल्यांची संख्या कमी होण्यास मदत होईल.
४. न्यायालयाचे कामकाज वर्षातील ३६५ दिवसापैकी सरासरी २५० दिवस चालते. वेगवेगळया सुट्टयामुळे न्यायालयाचे कामकाज बंद असते. त्यामुळे न्यायालयाच्या काही सुट्टया रद्द करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.
५. भारतात प्रत्येक क्षेत्रात तक्रार निवारण समित्या नावापुरत्याच अस्तित्वात आहेत. त्यांच्याकडे तक्रारी दाखल न करता लोक डायरेक्ट कोर्टात जाणे पसंत करतात. कारण या समित्या एकतर पक्षपाती असाव्यात किंवा त्यांना अधिकार कमी असावेत त्यामुळे लोक या समित्याकडे तक्रार दाखल न करता सरळ कोर्टात जातात. त्यामुळे या तक्रार निवारण समित्या प्रभावी बनवाव्यात.
६. न्यायालयात एखादा खटला दाखल होण्यापूर्वी तो मध्यस्थामार्फत मिटविण्याची व्यवस्था असली पाहिजे. पाश्चात्य राष्ट्रात न्यायालयात खटले दाखल होण्यापूर्वी त्यात मध्यस्थी केली जाते. त्यामुळे तेथे खटल्यांची संख्या कमी आहे. भारतात देखील या मध्यस्थांची भूमिका वाढविणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

१. इंडिया टुडे, दि. १५.०५.२०२०
२. दैनिक सकाळ, दि. १७.१२.२०१९
३. दैनिक लोकमत, १०.०५.२०१९
४. वुई दि पिपल, नानी पालखीवाला
५. विधी मंडळ आणि न्यायसंस्था, नरेंद्र चपळगावकर

* * *

''मुंबई उपनगरातील अनाथ दत्तक घेतलेल्या मुलांच्या गरजा व समस्या''

डॉ. पी. पी. लोखंडे
सहाय्यक प्राध्यापक.
जवाहरलल नेहरु समाज कार्य महाविद्यालय,
सिडको, नवीन नांदेड.

मोहिनी नारायणराव नाब्दे
संशोधक विद्यार्थी
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड
मो.नं.९५५२०३४०८०
mohini.k.kamble@gmail.com

गोषवारा :—

मुंबईमध्ये दोन लाखापेक्षा अधिक मुलं—मुली रस्त्यावरती जीवन जगतात ते अनाथ आहेत, ज्यांना मूल नाही असे जोडपे अनाथ मुलांना दत्तक घेतात. मुंबई भारताची औद्योगिक राजधानी आहे. मुंबईमध्ये दोन लाखापेक्षा अधिक मुल—मुली रस्त्यावरती कामे करुन व कचरा वेचून, प्लॅस्टीक गोळा करुन ते विकून आपला उदरनिर्वाह भागवतात. थोडक्यात जे संस्थेत मुल—मुली राहत नाहीत. फुटपाथवरती जीवन जगतात त्यांचे अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण अशी मूलभूत गरजा सुध्दा पुर्ण होत नाहीत. फुटपाथवरती राहणाऱ्या काही अनाथ मुलांचे संस्थेत प्रवेश घेण्यासाठी नकारात्मक मते आहेत. तसेच, झोपडपट्टीच्या भागात राहणाऱ्या अनाथ मुलांची कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, आरोग्य विषयक, भावनिक परिस्थिती अतिशय हालाकीची आहे. त्यामुळे त्यांना स्वयंसेवी संस्थेत व खाजगी संस्थेत तसेच, कोर्ट ऑफ वार्डने नेमलेल्या पालकांकडे दत्तक म्हणुन देतात.

किवर्डस् :— अनाथ मुले, दत्तक मुले, दत्तक मुलांच्या गरजा.

प्रस्तावना :—

दत्तकाचे प्रभावी उदाहरण असलेले राजे राजर्षी शाहू महाराज हे दत्तक पुत्र म्हणून ओळखले जातात. त्यांचे कार्य हे समाजाला आदर्श घेण्यासारखे होऊन गेले आहे. त्यामुळे सध्या मूल दत्तक घेणे हे सरास आहे. अनाथ या शब्दाचा अर्थ मुंलाचे आई आणि वडील हे दोन्ही मृत आहेत अशी मुले. तसेच आई व वडील यांपैकी एक जरी मयत असला तरी त्यास अनाथ म्हटले जाते. काही वेळेस ज्या मुलांचे आई आणि वडील हे दोघेही मृत्यू पावल्यास अशा मुलांना संपूर्ण अनाथ म्हणून तर दोहोंपैकी केवळ एकजण नसेल तर अशा बालकांना अर्ध अनाथ म्हणून संबोधण्यात येते. बहुतेकदा आई—वडील वा दोहोपैकी एकाचा मृत्यू झाल्यामुळे अशा मुलांच्या पालनपोषणाचा प्रश्न निर्माण होतो. अनाथ मुलांचे संगोपन करणे त्यांना स्नेह देणे, त्यांचे आरोग्य विषयक, आहारा विषयक, निवारा विषयक समस्येचे कौंटुबिक व संस्थेच्या दृष्टिन पुनर्वसन करणे गरजेचे असते.

जगतिकीकरणाच्या युगामध्ये अनाथ बालकांच्या समस्या व गरजा मोठया प्रमाणात वाढल्या आहेत. याचे कारण म्हणजे वाढती लोकसंख्या, विभक्त कुटुंब पध्दती, व्यसनाधिनता, आई—वडीलांचे तलाक, आई—वडीलांचा अपघाती मृत्यू, ताण—तणाव ग्रस्त जीवन, ऐंकमेकामधील स्नेहाची भावनांची कमतरता या सर्व कारणामुळे गरजा व समस्यांचा जन्म झाला.

पुर्वी अशा अनाथ व निराधार मुलांची देखभाल संयुक्त कुटुंबात नातेवाईक व जातिव्यवस्था किंवा स्थानिक समुदायात घेतली जात असे. परंतु या संस्था आता दुर्बल झाल्यामुळे अशा मुलांचे संगोपन शासकीय व स्वयंसेवी संस्थाद्वारे केले जाते.

मुंबई उपनगरामध्ये फुटपाथवरची अनाथांची संख्या कमी करुन त्यांना शासकीय किंवा स्वयंसेवी संस्थात प्रवेश दिला आहे. तर काही कोर्ट ऑफ वार्डने नेमलेल्या पालकांकडे राहतात. या कारणामुळे अनाथ मुलांच्या गरजा व समस्यांचे प्रमाण कमी होत आहे. अशा संस्था मुलांना पालकत्व देऊन त्यांच्यासाठी, अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण इ. सुविधा पुरवून या मुलांना स्वावलंबी बनविण्यासाठी मदत करतात.

अनाथ व दत्तक बालकांचा अर्थ :—

भारतीय जनगणना कार्यालयाने केलेल्या व्याख्येनुसार ''१४ वर्षे वयाखालील मुलांना बालक समजले जाते''

बालहक्क जाहिरनाम्यानुसार बालकांना लागू असलेल्या कायदयानुसार—''१८ वर्षाखालील मुलांना बालक म्हणतात.'' तसेच ''ज्या बालकांचे आई—वडील दोघेही मृत असतील, त्यांना संपूर्ण अनाथ मानण्यात येते. ''ज्या बालकांचे आई किंवा वडील या दोहोपैकी एकजण मृत असेल तर त्यांना अर्ध अनाथ म्हटले जाते.''

बालन्याय कायदा २००० (ज्युवेनाइल जस्टीस ॲक्ट :२०००) मध्ये निर्माण करण्यात आला. यामध्ये ज्यांना १८ वर्ष पूर्ण नाही व आई—बाप व घराचा आधार नाही, ज्यांना विशेष आधाराची गरज आहे त्यांना 'अनाथ बालक' म्हणतात. कोर्ट ऑफ वार्डने नेमलेल्या पालकांकडे जे मुले राहतात त्या मुलांना दत्तक मुले म्हणून संबोधण्यात येते.

संशोधनाचे महत्व :—

मुल हे देशाचे आधार स्तंभ आहे. आणि जर देशाच्या भावी आधार स्तंभाचा कणाच कमकुवत असेल तर देशाचा विकास होणार नाही. म्हणजेच, सध्य स्थिती व आपापल्या अपेक्षित स्थिती यामधील अंतर कमी होणार नाही. त्यामुळे देशाचा भावी कणा म्हणजेच देशातील आजचे मुल जवळ जवळ १००% मुला—मुलीपैकी ३५% मुल—मुली देशामध्ये अनाथ आहेत. अनाथ असणाऱ्या मुलांच्या गरजा व समस्यांची सर्वच पुर्तता होत नसून ते होणे गरजेचे आहे. तरच भावी भारत विकसनशील न राहता विकशीत बनेल. त्यामुळे अनाथांच्या गरजा लक्षात घेऊन त्यांची पुर्तता करणे आवश्यक आहे. तसेच, त्यांना दत्तक घेणे खुप गरजेचे आहे.

उद्दिष्ट :—

१. अनाथ दत्तक घेतलेल्या मुलांच्या मूलभूत गरजा भागतात का? याचा अभ्यास करणे.
२. अनाथ दत्तक घेतलेल्या मुलांच्या सद्यस्थितीतील समस्यांचा आढावा घेणे.
३. अनाथ दत्तक घेतलेल्या मुलांच्या समस्यांचे अध्ययन करणे
४. अनाथ दत्तक घेतलेल्या मुलांच्या वर्तन व आईवडीलांच्या मनोवृत्तीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती :—

अनाथ दत्त बालकांच्या जैविक, आरोग्य विषयक, शारिरीक, मानसिक व सामाजिक गरज असतात. अनेक शारिरीक व मानसिक अडचणींना तोंड देणे, त्यांच्या मूलभूत गरजांची पुर्तत न होणे थोडक्यात, गरजा व समस्या या दोन्ही बाबी लक्षात घेता अन्वेषणात्मक संशोधन आराखडयाचा अवलंब करण्यात आला आहे. ''एखादया घटनेच्या मूळ कारणांचा शोध घेणे हा अन्वेषणात्मक संशोधनाचा उद्देश असतो. घटना/समस्येची निवड केल्यानंतर गृहितकृत्य निर्माण करण्यासाठी हा शोध उद्देश उपयोगी ठरतो.'' प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी अन्वेषणात्मक संशोधक पध्दतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

तथ्य संकलन :—

प्रस्तुत संशोधन कार्यात माहितीच्या अनुषंगाने आणि उत्तरदात्याचे स्वरुप लक्षात घेऊन तथ्य संकलनासाठी मुलाखत अनुसूचीचा वापर करण्यात आला असून अनाथ बालकांची व्यक्तिशः विचारपूस करुन मुलाखत अनुसूची पूर्ण भरुन घेतली. तर दुय्यम तथ्य संकलन पध्दतीत संदर्भग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे, वेगवेगळया समित्यांचे अहवाल, इंटरनेट इ. साधनांचा आधार घेण्यात आला आहे.

नमुना निवड :—

दत्तक व अनाथ बालकांचा नमुना निवड करताना मुंबई उपनगरातील अनाथालयाची निवड करण्यात आली असून अनाथ मुलांची नमुना निवड करताना उत्तरदात्यांची सामाजिक, बौध्दीक आणि शैक्षणिक पार्श्वभूमी लक्षात घेता संभाव्यता नमुना निवड पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला त्यामध्ये व्यवस्थाबध्द नमुना वापरण्यात

आला. नमुना निवड पध्दतीचा अवलंब करुन मुंबई उपनगरामधील शासकीय संस्था, स्वयंसेवी संस्था एकूण १० यात राहणाऱ्या एकूण ३६५० अनाथ मुलांपैकी शेकडा ८.२२% प्रमाणे ३०० अनाथ मुलांचा व मुलींचा नमुना म्हणुन निवड करण्यात आली आहे.

सारणी क्र.१ : अनाथ दत्तक घेतलेल्या मुलांच्या मूलभूत गरजा

अ.क्र	मूलभूत गरजा तपशील	निवेदक संख्या	सरासरी प्रमाण
१	मूलभूत गरजा पूर्ण होतात	२२०	७३.३३%
२	मूलभूत गरजा पूर्ण होत नाहीत	८०	२६.६७%
	एकूण	**३००**	**१००.००%**

सदर सारणीच्या निरीक्षणावरुन असे निदर्शनास येते की, एकूण ३०० निवदेकांपैकी २२० म्हणजे ७३.३३% निवेकांच्या मते प्राथमिक गरजा या भागवल्या जातात. आणि ८० म्हणजे २६.६७% निवेदकांच्या मते त्याच्या प्राथमिक गरजा भागवल्या जात नाहीत.

वरील सारणीच्या विश्लेषणावरुन असे निदर्शनास येते की, जास्तीत जास्त संस्थांमध्ये बालकांचा सर्वांगीण विकास साधण्याचा प्रयत्न हा प्राथमिक गरजा पुरवून केला जातो. ही प्रशंसनीय बाब आहे. पण प्राथमिक गरजा पुरेशा न पुरविणाऱ्या संस्थाही कमी नाहीत. शासकीय पातळीवर या गोष्टीकडे लक्ष देणे फार गरजेचे आहे. बालकांच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण होणे हा त्यांचा मूलभूत हक्क आहे.

सारणी क्र.२ दैनंदिन जीवनात अनाथ बालकांच्या समस्या व अडचणी

अ.क्र	अडचण तपशील	निवेदक संख्या	सरासरी प्रमाण
१	अडचणी आहेत	७५	२५.००%
२	अडचणी नाहीत	२२०	७३.३३%
३	सांगता येत नाही	०५	०१.६७%
	एकूण	**३००**	**१००.००%**

वरील सारणीमध्ये दर्शविल्याप्रमाणे एकूण ३०० निवेदकांपैकी ७५ म्हणजे २५% बालकांना जीवनात कोणत्यातरी अडचणींना तोंड द्यावे लागते. तर २२० निवेदकांना म्हणजे ७३.३३% निवेदकांना कोणत्याही प्रकारच्या अडचणींना तोंड द्यावे लागत नाही. ५ निवदेकांना म्हणजे १.६७% अडचणी, समस्या म्हणजेच काय याचीच जाणीव नाही.

वरील सारणीच्या विश्लेषणावरुन असे निदर्शनास येते की, शासकीय संस्था, स्वयंसेवी संस्था तसेच, कोर्ट ऑफ वार्डने नेमलेल्या पालकांमुळे निवेदकांना अडचणींना कमी प्रमाणात समोरे जावे लागत आहे. याउलट निवदेकांना अडचणी कमी प्रमाणात आहेत. पण, अडचणी आहेत यावरुन आपणाला असे अनुमान मांडत येईल की अनाथ बालकांना त्यांच्या गरजा पूर्णपणे भागविण्यात अडचणी येत आहेत. अशा प्रकारच्या अडचणी बालकांच्या प्रगतीवर विपरीत परिणाम घडवून एकूणच त्यांची प्रगती अपेक्षेप्रमाणे होण्यास प्रतिरोध झालेला आढळून येतो.

सारणी क्र. ३ निवदेकांच्या अनेक अडचणी

अ.क्र	निवेदकांच्या अडचणींचा तपशील	निवेदक संख्या	सरासरी प्रमाण
१	जेवणाविषयी अडचणी	५०	१६.६७%
२	आजार व आरोग्य विषयक	४०	१३.३३%
३	शिक्षण अवघड वाटते	३०	१०.००%
४	आई–वडिलांची आठवण येते	१८०	६०.००%
	एकूण	**३००**	**१००.००%**

वरील सारणीमध्ये दर्शविल्याप्रमाणे एकूण ५० म्हणजे १६.६७% बालकांना आहाराविषयी अडचणींना तोंड द्यावे लागत आहे. आजारांना ४० म्हणजे १३.३३% बालकंना तोंड द्यावे लागत आहे. शिक्षणात आवड नसणारे ३० म्हणजे १०% बालक आहेत. सर्वांत जास्त सामोरे जावे लागते ते भावनिक गोष्टीला आई–वडिलांची आठवण येते १८० म्हणजे ६०% बालकांमध्ये प्रेमाविषयी उदासीनाता आहे. बालकांचे आरोग्य, आहार, शिक्षण, आई–वडिलांची /पालकांची भेट करुन देणे, याकडे जातीने लक्ष देणे महत्वाचे आहे.

सारणी क्र.४ अनाथ दत्तक घेतलेल्या मुलांच्या जीवनाबद्दल मतांचा

अ.क्र	समाधान तपशील	निवेदक संख्या	सरासरी प्रमाण
१	समाधान आहेत	१९०	६३.३३%
२	समाधान नाहीत	९०	३०.००%
३	संगता येत नाही	२०	०६.६७%
	एकूण	**३००**	**१००.००%**

वरील सारणीमध्ये दर्शविल्याप्रमाणे अनाथ बालक १९० म्हणजे ६३.३३% समाधानी आहेत. निवेदक ९० समाधानी नाहीत म्हणजे ३०% आनंदी नाहीत. तर, २० निवदेकांना म्हणजे ०६.६७% समाधान, आनंद म्हणजे काय याचीच जाणीव नाही. वरील प्रमाणे स्वयंसेवी व शासकीय संस्थेमुळे निवेदक ६३.३३% समाधानी आहेत. पण ३०% निवेदक समाधानी नाहीत, मग ते मानसिक आधाराच्या अभावी ही असमाधानी असू शकतासत. तर योग्य ती कारणे शोधून बालकांना वर्तमानात समाधानी व आनंदी जीवन जगण्यासाठी योग्य ते प्रयत्न विविध मार्गांनी होणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :–

१. जास्तीत जास्त संस्थांमध्ये बालकांचा सर्वांगीण विकास साधण्याचा प्रयत्न हा प्राथमिक गरजा पुरवून केला जातो. ही प्रशंसनीय बाब आहे. परंतु ३०% निवेदक समाधानी नाहीत,

२. शासकीय संस्था, स्वयंसेवी संस्था तसेच, कोर्ट ऑफ वार्डने नेमलेल्या पालकांमुळे अनाथ दत्तक घेतलेल्या बालकांना अडचणींना कमी प्रमाणात समोरे जावे लागत आहे.

३. स्वयंसेवी व शासकीय संस्थेमुळे निवेदक ६३.३३% समाधानी आहेत. पण ३०% अनाथ दत्तक घेतलेल्या मुले समाधानी नाहीत, ते मानसिक आधाराच्या अभावी ही असमाधानी दिसून आले.

शिफारशी /सूचना :

१. पालकांनी आपल्या दत्तक घेतलेल्य मुलांच्या सर्व मूलभूत गरजा काळजीपुर्वक पुरविणे गरजेचे आहे.

२. जन्मत: दत्तक मूल पालकांजवळ नसल्यामुळे पालकांना दत्तक मुलांशी विशेष जवळीकता, स्नेह निर्माण करणे आवश्यक आहे.

३. पालकांनी दत्तक मुलांना त्यांच्या ध्येयाविषयी स्वातंत्र्य देणे आवश्यक आहे. त्यांच्या आवडीनुसार त्याना शिक्षण दयावे.

संदर्भसूची :–

१. मराठे रमा– हसत जगावं, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २००२.
२. शर्मा के.के.–महाराष्ट्र, Intelligence Book Beauro, २००४.
३. भाटवडेकर मनोज–आपली मुलं आणि आपण, अक्षर प्रकाशन, मुंबई २०२०.
४. नगोराव कुंभार–सामाजिक कार्याच्या दिशा, प्रबोधन प्रकाश, लातूर, २०००.
५. आनंद आर.के–मुले अशी वाढवा, राजहंस प्रकाशन, २००२.
६. कर्दळ आशा– मदर तेरेसा, राजहंस प्रकाशन, पुणे, २००३.
७. गिजूभाई–आई–वडिलांना, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर २००३.
8– दै.लोकमत–२० एप्रिल, २०१४.

* * *

बालकामगार समस्येवरील एक दृष्टिक्षेप

डॉ. बाबासाहेब गवळी
(प्राचार्य)
महात्मा ज्योतिबा फुले समाजकार्य महाविद्यालय, जालना.
मोबाईल क्रमांक-९४२२९९६९२२

प्रस्तावना(Introduction):

भारतीय समाजात वावरत असतांना बालकांचे समाजात एका विशिष्ट अशा प्रकारचे वेगळे स्थान असल्याचे आपणास दिसून येते. त्यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन म्हणजे निरागसता, कोमलता, स्वमग्नता, स्वच्छंदी, होय. बालकामगारांचा प्रश्न हा राष्ट्रीय विकासापुढिल अत्यंत कळिचा प्रश्न राहिलेला आहे. राष्ट्रिय नव्हे तर आंतरराष्ट्रिय स्तरावर बालकांमगार एक ज्वलंत, बहूचर्चित व तितकाच सर्वव्यापी विषय बनला आहे. बालकांच्या समस्यांमुळे मानवी हक्कांना बाधा येते आहे. 'बाल कामगार' या प्रश्नाची चर्चा करित असतांना तिच्या संज्ञाबाबत मतैक्य असलेले आढळत नाही. बालक आणि 'बालकामगार'या संज्ञांबाबत विविध संस्था, यंत्रणा, संघटना आणि कायदे यांनी त्यांच्या-त्यांच्या पध्दतीने मांडणी केल्याची दिसून येते. याबाबतच्या भिन्नतेमुळेही 'बाल कामगार' समस्येची उकल होण्यास अडथळे निर्माण होत आहेत असे दिसून येते. आजही समाजात वावरत असतांना अनेक वेगवेगळ्या ठिकाणी 'आमच्या येथे बाल कामगार काम करत नाही' अशा पाट्या दिसून येतात. कधी-कधी आपल्या डोळ्यादेखत दहा-बारा वर्षाचा किंवा त्यापेक्षाही लहान वयाची मुलं काम करतांना दिसून येतात. या वेळी आपण एक सुज्ञ नागरिक म्हणून त्याच्या वयाचा विचार करतो का? अथवा त्याठिकाणच्या मालकाला विचारणा करतो का? असं म्हणतात की 'बालपणीचा काळ सुखाचा' पण हा काळ प्रत्येकाच्या वाट्याला येतोच असे नाही, आणि मग आपण समाजात वावरत असतांना आपल्याला हॅाटेल्स, दुकाने, मोटार गॅरेज, बांधकाम क्षेत्रे, प्लास्टिक उद्योग, आगकाडी, विडी, काच, हिरे, फटाके इत्यादी विविध उद्योग, सिग्नलवर छोट्या-छोट्या वस्तू विकणारे, बाजारात भाजीपाला-फळे विकणारे, बुटपॉलिश, रद्दी गोळा करणे, पेपर वाटणे, घरकाम करणेया ठिकाणी काम करतांना लहान मुले मोठ्या प्रमाणात दिसतात. मग प्रश्न पडतो की ह्या मुलांचा काय दोष? यांच्या वाट्याला का येऊ नये बालपणीचा सुखाचा काळ, मात्र वास्तवात परिस्थिती भयानक आहे. आज आपण २१ व्या शतकाच्या मध्यावधित प्रवेश करण्याच्या तयारीत असलो तरी आज जगातील विविध देशामध्ये सुमारे ५ ते १२ वयोटातील १२० दशलक्ष बालके पूर्णवेळ तर १३० दशलक्ष अर्धवेळ रोजगार करतात. यातील निम्मे बाल कामगार एकट्या दक्षिण आशियातील आहेत. बाल कामगारांच्या या दयनीय अवस्थेची कारणे, तसेच बेफिकीरी, उदासिनता समाजाचे त्याकडे दुर्लक्ष असण्याची कारणे याचा शोध मात्र कसोशिने घेण्यात येत नाही, हे कटूसत्य आहे. म्हणून बाल कामगारांच्या या भयाण परिस्थितीचा हा वास्तविक आढावा.

बालकागार म्हणजे काय?

बालकामगार म्हणजे मेहनतीची आनिजात जीविताला धोका उद्भवू शकतो अशी कामे करणारी अल्पवयीन मुले होय. आंतरराष्ट्रिय कामगार संघटनेने बालकामगार म्हणजे अशी अल्पवयीन व्यक्ती की जीच्यावर अकाली प्रौढत्व लादले जाते. त्यांच्या शारीरिक आणि बौद्धिक क्षमतांचा विचार न करता कमी वेतनावर कष्टप्रद कामे करण्याची सक्ती केली जाते. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या बालकामगार विषयक समितीने असे प्रतिपादन केले आहे की, बालक लोकसंख्येतील असा घटक आहे की, ज्यास वेतन देऊन अंगमेहनतीची कामे करण्यास भाग पाडले जाते तो बालकामगार होय. भारतीय राज्यघटनेतील कलम-२४ मध्ये एखाद्या उद्योगसंस्थेत किंवा धोकादायक ठिकाणी काम करणारी वयाच्या १४ वर्षाखालील व्यक्ती म्हणजे बालकामगार होय.

बालकामगारांची भयावह स्थिती:

बालमजुरीच्या विळाख्यात अडकलेल्या मुलांची स्थिती अत्यंत वाईट आहे. अनेक सामाजिक संस्था या मुलांसाठी काम करत असतात तरी देखील आपण पोहचू न शकणा-या समाजाच्या दुस-या बाजूला अनेक बालकांचे बालपण या समस्येत हरवत जात आहे. अनेक ठिकाणी बेकायदेशिर कृत्य करण्यासाठी या बालकांना मादक पदार्थ दिल्या जातात, जोखमिची कामे दिली जातात. अशावेळी मुलांच्या आरोग्यावर कुणाचेही लक्ष नसते, आणि यामुळेच मुलांना गंभीर आजार जडतात.

दरवर्षी १२ जून हा ***'बालकामगार विरोधी जागतिक दिन'*** म्हणून साजरा केला जातो.

बालकामगाराचा अर्थ:

सर्वसाधारणपणे 'बालकाचे वय किंवा बालक म्हणजे कोण' आणि 'बालकांकडून करून घेतल्या जाणा-या कामाचे स्वरूप' या घटकांवरून बालकामगाराचा अर्थ निश्चित करण्यात येतो. 'बालक' या संज्ञेबाबत जसे मतैक्य आढळून येत नाही, त्याचप्रमाणे 'बालकामगार' या संज्ञेबाबतही विविध संस्था, यंत्रणांमध्ये मतभिन्नता आढळून येते.

१.''देशाच्या एकूण लोकसंख्येतील लहान बालकांच्या संख्येपैकी जेवढा हिस्सा विशिष्ठ वेतनावर अथवा वेतना शिवाय कामामध्ये सहभागी होतो. त्या सर्वांचा समावेश बालकामगार या संज्ञेत करता येईल.'' ***बालकामगार समिती-१९७९***

२.''बालकामगार म्हणजे १४ वर्षाखालिल, शाळेत जाणारे अथवा न जाणारे आणि बालमजूर कायद्यामध्ये नमुद केलेल्या किंवा नसलेल्याही कामामध्ये पुर्णवेळ किंवा अर्धवेळ गुंतलेली सर्व मुले.''

३.''बालकामगार म्हणजे, ५ ते ११ वयोगटातील स्त्री वा पुरूष बालकाने किमान एक तास आर्थिक क्रिया वा आठवड्यामध्ये किमान २८ तास कौटुंबिक काम करणे, १२ ते १४ या वयोगटातील बालकाने किमान १४ तास आर्थिक क्रिया किंवा किमान ४२ तास आर्थिक क्रिया आणि आठवड्याला कौटुंबिक करणे होय.'' ***युनिसेफ-UNICEF***

बालकामगार समस्येची कारणे:

बालकामगारांच्या समस्यांच्या कारणांची व्यापकता व स्वरूप लक्षात घेता त्याची व्याप्ती फार मोठी आहे. त्याला जबाबदार असलेली कारणे पुष्कळ व विविध प्रकारची आहेत. बालकामगार समस्येला कारणीभूत असणारे घटक भरपूर आहेत. बालकामगार समस्येची विविध कारणे असून ती स्वाभाविकपणे एकदुस-यांशी संबंधित आहेत.

१. मोठे कुटुंब: कुटुंबातील सदस्यांची संख्या जर जास्त असेल तर कुटुंबप्रमुखाला त्यांच्या पाल्यांकडे लक्ष देणे शक्य होत नाही. अत्यअल्प उत्पन्नामुळे कुटुंबातील सदस्यांच्या गरजा भागविल्या जात नाही. त्यामुळे कुटुंबातील बालकांना ते कामाला पाठवितात. बालक म्हणजे पालकांच्या दृष्टिने एक उत्पन्नाचे साधनच आहे. त्यामुळे बालकांना त्यांच्या बालपणापासून वंचित ठेवण्यासाठी पालकच जबाबदार आहेत.

२. कौटुबिक समस्या: कुटुंबातील वातावरण हे नेहमी ताणतणाचे असने, जसे आई-वडिलांचे वेगळे राहणे, अनौरस बालकांना जन्म घालणे, घटस्फोटित कुटुंब, आई-वडिल मरण पावलेले, व्यसनाधिन कुटुंबातील मुले, अशा कुटुंबातील बालकांना बालपणातील हक्क उपभोगण्याची हमी मिळत नाही. म्हणुन अशा मुलांना स्वतःच्या पायावर उभे राहिल्याशिवाय गत्यंतर नसते.

३. दारिद्र्य: बालमजुरीच्या समस्येचे मुळ मुलांच्या आई-वडिल किंवा पालकांच्या दारिद्र्यात आहे. आपल्या देशात दारिद्र्यरेषेखालिल जीवन जगणा-यांची संख्या खुप मोठी आहे. आज देखिल देशात असंख्य कुटुंबे असे आहेत की, त्यातील प्रौढ सदस्यांनी दिवसभर काबाडकष्ट केले तरी त्यांना मिळणा-या उत्पन्नातून ते आपल्या कुटुंबातील सर्व सदस्यांचा उदर निर्वाह करू शकत नाही. अशा परिस्थितीत कुटुंबातील लहान मुलांनाही कामावर पाठविणे त्यांना भाग पडते.

४. **सामाजिक वातावरणः** समाजातिल आर्थिकदृष्ट्या श्रीमंत असलेला वर्ग गरिब व श्रीमंत ही दरी कमी न करता ती सतत वाढविण्याच्या प्रयत्नात असतात. त्यामुळे समाजात असे चित्र दिसून येते की, गरिब अधिकाच गरिब आणि श्रीमंत अधिकच श्रीमंत होत चालले आहेत. म्हणून समाजातील गरिब घटकाची पिळवणूक होत आहे. अर्थिकदृष्ट्या श्रीमंत लोक आपल्या स्वार्थासाठी गरिब कुटुंबातील मुलांचा वापर करतात व आपला स्वार्थ साधतात. अशा प्रकारे बालमजूरांची संख्या वाढविण्यासाठी सामाजिक वातावरण सुध्दा कारणीभूत ठरते.

५. **महागाईः** भारत स्वतंत्र्य होऊन आज ७३ वर्ष होत आहेत तरीही महागाई सतत वाढत आहे. त्या प्रमाणात कामगारांच्या उत्पन्नात होणारी वाढ अत्यल्प आहे. या वाढत्या महागाईला तोंड देण्यासाठी व कुटुंबाच्या उत्पान्नात भर टाकण्यासाठी कुटुंबातील लहान मुलांना कामावर पाठविले जाते. निर्धनता व कमी उत्पन्न हेच बाल कामगारांच्या अस्तित्वाचे मुख्य कारण आहे.

६. **सामाजिक सुरक्षेचा अभावः** भारत देशात सामाजिक सुरक्षितता व विमा यांचा फायदा सर्व स्तरातील श्रमिकांना मिळत नाही. विशेषतः असंघटित व ग्रामीण क्षेत्रातील श्रमिकांना हा फायदा मिळत नाही. त्यामुळे अनेक श्रमिक त्यांची मिळकत वाढविण्यासाठी घरातील महिला व लहान मुले यांना कामावर लावतात. ग्रामीण क्षेत्रात बालश्रमिकांची संख्या असण्याचे हे एक कारण आहे.

७. **बालश्रमिक लाभदायक ठरतातः** नियोक्त्यांच्या दृष्टिने बालश्रमिकांना उद्योगसंस्थेत कामावर लावणे लाभदायक ठरते.कारण की त्यांना कामाचा मोबदला कमी द्यावा लागतो. कोणतेही काम त्यांच्याकडून करून घेतल्या जाते. कामाच्या परिस्थितीविषयी त्यांची कोणत्याही प्रकारची कुरकुर नसते. शिवाय बालश्रमिक विषयक कायदे ज्ञात नसल्याकारणाने त्यांची कोणत्याच प्रकारची तक्रार नसते. या सर्व लाभांसाठी बालश्रमिकांना कामावर लावण्यात नियोक्त्यांची प्रवृत्ती वाढलेली असते. अशा कारनांमुळे बालश्रमिक वर्ग भारतात निर्माण झाला.

८. **शेतीपुरक उद्योगांचा ऱ्हासः** लघू उद्योग व कुटिर उद्योगांसारखे शेतीव्यवसायाला पुरक असणारे उद्योग आज आपल्या देशात नाहिसे होत आहेत. शेतीव्यावसयापासून मिळणारे उत्पन्न अत्यल्प व अनिश्चित असते कारण ते मान्सूनच्या परिस्थितीवर अवलंबून असेत. लघू उद्योग व कुटिर उद्योग शेतीव्यवसायाला पुरक उत्पन्न मिळवून देणारे आहेत. परंतू या उद्योगांचा ऱ्हास झाल्यामुळे शेतकऱ्यांना शेतीपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नावर अवलंबून रहावे लागते वते अपुरे असल्यामुळे कुटुंबातील लहान मुलांना वेगवेगळया ठिकाणच्या कामावर पाठविले जाते व त्यातून बालश्रमिकांची निर्मिती होते.

बालकामगार समस्येवरील उपाय योजनाः

बालकामगारांच्या समस्येवरील उपाय योजना भारतीय राज्यघटना आणि विविध औद्योगिक कायद्यान्वये करण्यात आलेली आहेत ते खालीलप्रमाणे-

१. घटनात्मक तरतूदी- भारतीय राज्यघटनेने शोषण विरूद्धचा अधिकार भारतीय नागरिकांना दिला आहे. त्यानुसार १४ वर्षाखालील मुला-मुलींना धोक्याच्या ठिकाणी काम करण्यास मनाई करण्यात आली आहे.

२. वैधानिक तरतूदीः अ) कारखाना अधिनियम-१९४८ नुसार १४ ते १८ वयोगटातील बालकामगारांना ओळखपत्र देणे आणि प्रत्येक दिवशी ४.१/२ तास काम देणे व रात्री १० ते ६ या वेळेत कामावर बोलावण्यास मनाई करण्यात आली आहे.

ब) मळे अधिनियम-१९५१ च्या कायद्यानूसार १२ वर्षाखालील बालकाला मळयात काम देण्यास मनाई करण्यात आली आहे.

क) खान कामगार अधिनियम-१९५२ खाणीत काम करणाऱ्या कामगारांचे किमान वय १५ वर्ष असणे आवश्यक आहे.

ड) बालश्रम प्रतिबंधक आणि नियामक अधिनियम-१९८६ या अधिनियमानुसार वयाच्या १४ वर्षाच्या आतील व्यक्तींना धोकादाय उद्योगात काम करण्यास बंदी घालण्यात आली आहे. बालकांच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यास धोकादायक मानल्या गेलेल्या १६ व्यावसाय आणि ६५ प्रक्रियांमध्ये बालकांना कामावर ठेवण्यास प्रतिबंध करण्यात आला आहे.

बालकामगार या समस्येकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनः

बालकामगार या समस्येकडे समाजातील सर्व घटक केवळ 'समस्या' या दृष्टिकोनातून पाहताना आढळत नाहीत. समाजातील बहूसंख्य घटकांना बालकामगार ही समस्या मान्य नाही. पुढिल कारणांच्या आधारावर ते उपरोक्त भूमिका घेताना दिसतात.

१. बालकांना काम करू देणे म्हणजे त्यांचे बालपण हिरावून घेणे नव्हे.
२. प्रौढ कामगारांऐवजी बालकामगारांना प्राधान्य दिले जाते कारण ते अल्प वेतनामध्ये काम करण्यास उपलब्ध होतात आणि ते आज्ञाधारक असतात.
३. बालकागारांमुळे सर्व कामगारांच्या वेतनात कपात करता येते.
४. ज्या देशात मोठ्याप्रमाणात बालकामगार असतात, त्या देशातील उत्पादन खर्च कमी असल्याने मोठ्या प्रमाणात नफा कमविता येतो तसेच गुंतवणूकदारांना आकर्षित करता येते.
५. बालकामगार गरिब कौटूंबिक स्थिती आणि शिक्षणाच्या अभावामुळे निर्माण होतात.

पूर्वसाहित्यांचा आढावा (Review of Literature):

संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने पुढिल प्रमाणे पूर्वसाहित्यांचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.बालकामगारांच्या विविध समस्यांची पार्श्वभूमीसाठी इंटरनेटवरील विविध वेबसाईट्सचा वापर करण्यात आलेला आहे. तसेच विविध वर्तमान पत्रातील लेख आणि प्रत्यक्ष निरिक्षण, मुलाखती या प्राथमिक आणि द्वितिय साहित्यांचा समावेश आहे.

संशोधनाची आवश्यकता (Need of Study):

'बालपण' हा शब्द ऐकताच आपल्या डोळ्यासमोर येते ती कोमल, हसरे, आणि निरागस जीवन. परंतू प्रत्यक्षात मात्र समाजात सगळीकडे असे स्फूर्तीदायक वास्तविक जीवन दिसन नाही, ही दुसरी बाजू विसरून चालणार नाही. २०११ च्या जनगणनेनूसार भारतात १०.१३ दशलक्ष (प्रहार- वेब न्यूज) बालकामगार ५ ते १४ वयोगटातील आहेत. तर औरंगाबाद शहरात बालकामगारांची संख्या ५३२ एवढी आहे. (संदर्भ-मटा. १ मे २०१९ वेब न्यूज) समाजात वावरत असतांना अपल्या आजूबाजूच्या परिसरात अनेक बालकामगार काम करताना आपल्या नजरेस पडतात परंतू समाजाचा एक घटक म्हणून अथवा सामाजिक जबाबदारी म्हणून प्रत्याकाने या घटनेकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.परंतू असे होताना दिसन नाही. ग्रामीण भाग असो अथवा शहरी दोन्ही ठिकाणी बालकामगार असल्याचे प्रकर्षाने दिसून येतात. म्हणून या बालकामगारांना काम करण्यापासून परावृत्त करणे प्रत्येक भारतीय नागरिकाची सामाजिक जबाबदारी आहे. ह्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी संशोधकाला आवश्यकता वाटली म्हणून संशोधन करण्याची आवश्यकता आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

सदरिल संशोधन हे अन्वेषणात्मक संशोधन आराखडा आणि वर्णनात्मक संशोधन आराखडा या दोहोंचा उपयोग करण्यात येणार आहे. संशोधकाने बालकामगारांच्या समस्यांचे कारणे व उपाय योजना यांची संभाव्यता दाखवून त्याचे वर्णन करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाच्या मर्यादा/संशोधनाचे स्वरूप(Limitations of Research):

औरंगाबाद जिल्ह्यातील बालकागारांच्या समस्या उपया-योजना व अंमलबजावणी एवढ्यापुर्तीच मर्यादीत असून बालकामगारांच्या समस्या सोडविण्याकरीता छोटासा प्रयत्न करण्यात आला आहे. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने सामाजिक जबाबदारी म्हणून याकडे कटाक्षाणे लक्ष वेधने आवश्यक आहे. तरच बालकामगारांच्या समस्या सोडविण्यासाठी हातभार लागेल.

समग्र (Overall):संशोधनाचे समग्र हे औरंगाबाद जिल्ह्यातील विविध स्थळी काम करणाऱ्या १४ वर्षाखालील बालकामगार हे संशोधनातील समग्र आहेत.

संशोधनाचे उद्देश(Objectives):

१. बालकामगारांच्या ना-नावीध समस्यांचा आढावा घेणे.
२. बालकामगारांच्या कारणांचा शोध घेणे.
३. बालकामगारांच्या बाबतीत समाज, स्वंयसेवी संस्था आणि शासना यांच्या भूमिकेचा आढावा घेणे.

संशोधनातील उपकल्पना (Hypothesis):

१. बालकामगारांच्या ना-नावीध समस्या आहेत.
२. बालकामगांची विविध कारणे आहेत.
३. बालकामगारांच्या बाबतीत समाज, स्वंयसेवी संस्था आणि शासनामार्फत प्रयत्न होऊनही बालकामगारांचे प्रश्न सुटलेले नाहीत.

नमुना निवड (Sampling Selection):

प्रस्तूत संशोधन विषय 'बालकामगार समस्येवर दृष्टिक्षेप' हा आहे. संशोधन विषयाचा समग्र १४ वर्षाखालील बालकामगार आहेत. संशोधकाने संशोधन विषयाची व्याप्ती निवडत असतांना औरंगाबाद जिल्ह्यातील विविध ठिकाणी काम करणाऱ्या बालकागारांचा समावेश आहे. औरंगाबाद जिल्ह्यातील एकूण ५० उत्तरदाते अध्ययनाकरीता निवडण्यात आले.

संशोधनाच्या उद्देशास अनुसरून गैरसंभाव्यता नमुना निवड पद्धतीतील 'उद्देशपूर्ण नमुना निवड' तंत्राचा अवलंब करून निवडलेल्या औरंगाबाद, फुलंब्री, खुलताबाद आणि गंगापूर या तालुक्यातील बालकामगारांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

तथ्य संकलन (Data Collection):

ह्या संशोधना करिता प्राथमिक स्त्रोत आणि दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे. यामध्ये, स्वनिरिक्षण, बाल कामगांराच्या मुलाखती, विविध पुस्तके, ग्रंथ, मासिके, वर्तमान पत्रातील लेख, इंटरनेटवरिल माहिती यांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

सूचना (Suggestions):

१. बालकामगारांच्या बाबतीत शासनाने केलेल्या कायद्यांचे व नियमांचे योग्य अंमलबजावणी करणे.
२. समाजातील प्रत्येक घटकाने बालकामगारांच्या बाबतीत जागरूकपणा दाखवून त्यांची संबंधित विभागाला माहिती द्यावी.
३. बालकामगारांच्या समस्यांचे मुळ शोधून त्यानूसार शासनाने पुर्नवसनाबाबत ठोस पावले उचलावी.

निष्कर्ष (Conclusion):

बालकामगारांच्या बाबतील व्यक्ती, समाज, सेवाभावी संस्था आणि शासन यापैकी कोणालाही बालकामगारांच्या समस्येविषयी काही घेणेदेणे नाही. ग्रामीण अथवा शहरी भागत सहज फेरफटका मारतांना बालकामगार आपल्या दिसून येतात परंतू प्रत्येक जन त्याकडे दुर्लक्ष करतो. यावरून आपल्याला स्वतःची, समाजाची, सेवाभावी संस्थांची आणि शासनाची भूमिका समजून येते. शासनाने विविध उपाययोजना करूनही त्याचा म्हणावा तसा प्रभाव पडलेला दिसून येत नाही. विविध कारखाने

अधिनियम असूनही बालकामगारांची संख्या कमी झालेली नाही, कोणत्याही नियोक्ता/मालकास शिक्षा झाल्याचे प्रमाण नगण्य आहे. यावरून बालकामगारांच्या अनेकसमस्या व कारणे आहेत हे लक्षात येते. त्यामुळे ह्या समस्या न सूटता दिवसेंदिवस जटिल होत आहे.

संदर्भग्रंथ (References):

१. https://mpscworld.com, dt.30.5.2020
२. https://maharashtratimes.com, dt.31.5.2020
३. https://mpsctoday.com, dt.31.5.2020
४. shodhganga.inflibnet.ac.in, dt.31.5.2020
५. श्रमाचे अर्थशास्त्र
६. prahar.in

* * *

``महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याच्या अंमलबजावणीत ग्राम पंचायतीची भूमिका - एक अभ्यास``

रावसाहेब दोरवे
सहाय्यक प्राध्यापक
जवाहरलाल नेहरु समाजकार्य महाविद्यालय, नविन नांदेड, सिडको
email ID - dorveraosaheb@gmail.com

प्रस्तावना:

१५ ऑगस्ट, १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले.२६ जानेवारी १९५० रोजी भारतीय राज्यघटनेची अंमलबजावणी सुरु झाली.भारतीय राज्यघटनेतील न्याय, स्वातंत्रय, समता आणि बंधुता या मुल्यानुसार समतेचा हक्क सर्व नागरीकांना प्राप्त करुन देण्यासाठी आपण नियोजनबध विकास करण्याचे सुत्र अवलंबिले आहे.सन १९५१ पासून नियोजनबध्द विकास करण्याच्या दिशेने पहिली पंचवार्षिक योजना १९५१ ते १९५५ या कालावधीपासून सुरु करण्यात आली.सद्यस्थितीत भारतात पंधरावी पंचवार्षिक योजना राबविण्यात येत आहे.तरीही भारतीय लोकांचा म्हणावा त्या गतीने विकास होताना दिसून येत नाही.देशातील बहुतांश लोकांच्या हाताला काम न मिळाल्यामुळे मोठया प्रमाणात लोकांची भटकंती आणि स्थलांतरीत होत असल्याचे चित्र दिसून येते. रोजगाराचा प्रश्न सोडवून हाताला काम उपलब्ध करुन देण्यासाठी भारत सारकारने `मागेल त्याला काम` या तत्वावर राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा, २००५ संमत केला आहे आणि २ फेब्रुवारी २००६ रोजी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा लागू करण्यात आला. याच दिवशी आंध्रप्रदेशातील अनंतपूर जिल्हयातून या योजनेचा शुभारंभ करण्यात आला आला.सर्व प्रथम National Rural Employment Guaranty Act, 2005 (MGNREGA) या कायद्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी देशातील २०० जिल्हयातून प्रायोगीक तत्वावर सुरु करण्यात आली.वास्तविक पहाता १९९१ मध्ये सर्वात प्रथम तत्कालिन पंतप्रधान मा.पी.व्ही. नरसिंहराव यांनी या कायद्याचा प्रस्ताव दिला होता.हा कायदा २००६मध्ये संसदेत अखेर मान्य करण्यात आला.

१ एप्रिल २००८ पासून महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याची अंमलबजावणी देशातील ६२५ जिल्हयात सुरु झाली. भारत सरकारने राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींच्या जयंती दिनी ०२ ऑक्टोबर २००९ पासून या योजनेचे नाव *'महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना'(मनरेगा)* Mahatama Gandhi National Rural Employment Guaranty Act, २००६ (MGNREGA) असे नामकरण करण्यात आले.

सरकारने जगातील सर्वात मोठा आणि महत्वाकांक्षी ``सामाजिक सुरक्षा आणि सार्वजनिक बांधकाम कार्यक्रम`` म्हणुन या कायद्याचे स्वागत केले.जागतिक विकास अहवाल, २०१४ मध्ये जागतिक विकास बँकेने या कायद्यास ग्रामीण विकासाचे उत्कृष्ट उहाहरण म्हणुन संबोधले आहे.

मनरेगाची सुरुवात आर्थिक वर्षात ग्रामीण रोजगाराच्या सुरक्षेत वाढ करण्याच उद्देशाने करण्यात आली आहे.प्रत्येक कुटुंबातील प्रौढ व्यक्तीस अकुशल कामे करण्यासाठी १०० दिवसाच्या रोजगाराची हमी दिलेली आहे. मनरेगाचे दुसरे उद्दिष्ट टिकाऊमालमत्ता तयार करणे जसे की, विहिर, कालवे, तलाव बांधकाम करणे हा आहे. याचा हेतू गावातील सर्व लोकांना अशा कामाचा दिर्घकालीन लाभ मिळावा असा आहे.या

कायद्यानुसार अककुशल मजूर अर्जदाराच्या निवासाच्या ५ कि.मी.परिसारात त्याला किंवा तीला रोजगार प्राप्त करुन देणे आवश्यक आहे आणि मजूरासाठी किमान वेतन देणे बंधनकारक आहे. मजूराने अर्ज केल्यानंतर १५ दिवसाच्या आत काम उपलब्ध करुन देणे अनिवार्य असून या कालावधीत काम उपलब्ध करुन नाही दिल्यास अर्जदार मजूरास १०० दिवसाचा बेरोजगार भत्ता मिळवून घेण्याचा हक्क या कायद्याने प्रदान केलेला आहे. मनरेगा कायद्यांतर्गत रोजगार हा कायदेशीर हक्क आहे.

मनरेगाची अंमलबजावणी प्रामुख्याने ग्रामपंचायतकडून या कायद्यांतर्गत कंत्राटदाराच्या सहभागावर बंदी आहे.या योजनेत पाणी साठवणूकीसाठी पायाभूत सुविधा निर्माण करणे, दुष्काळ निवारण आणि पूरनियंत्रण या सारख्या श्रम केंद्रीत कामांना प्राधान्य दिले आहे.ही योजना आर्थिक सुरक्षा पुरविणे आणि ग्रामीण मालमत्ता निर्माण करण्याच्या व्यतिरीक्त मनरेगा अंतर्गत पर्यावरण संवरक्षण, ग्रामीण महिला सबलीकरण, ग्रामीण व शहरी स्थलांतर कमी करण्यात आणि सामाजिक समतेला चालना देण्यास महत्वपुर्ण ठरलेली आहे.

मनरेगाची पाश्वभूमी :

मनरेगाची सुरुवात होण्या अगोदर देशात सर्व प्रथम महाराष्ट्र रोजगार हमी योजनेतून झालेली आहे.महाराष्ट्रातील १९७२ च्या दुष्काळाने ग्रामीण भागातील लोकांना भिषण आपत्तीला तोंड द्यावे लागले. त्यामुळे १९७६ पासून महाराष्ट्रात रोजगार हमी योजना सुरु करण्यात आली गरजू व मजूर लोकांच्या हाताला काम मिळवून देण्यासाठी व दुष्काळावर मात करण्यासाठी रोजगार हमी योजना महत्वाची ठरली आहे. गोर गरीब जनतेला गरजू लोकांच्या हाताला काम आणि सन्मानाने जीवन जगता यावे म्हणुन महाराष्ट्र विधान सभेचे तत्कालीन सभापती मा.विठ्ठल सखाराम पागे यांच्या दूरदृष्टीतून योजनेचा प्रारंभ झाला असला तरी या योजनेचे वैयक्तिक सामाजिक फलित हे राज्य आणि राष्ट्र विकासाला पुरक ठरणारे आहे.केंद्र सरकारची हमी महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना राज्यात महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना (मग्रारोहयो) MREGS या नावाने ओळखली जात आहे.महाराष्ट्र राज्यातील रोजगार निर्मीतीच्या सर्व योजना एकत्रित करुन चांगल्या तरतुदींचा लाभ ग्रामीण भागातील मजूरांना देणारी ही व्यापक व अभिनव अशी योजना ठरलेली आहे.आज भारतातील संपूर्ण जिल्हयातून या योजनेची प्रभावीपणे अंमलबजावणी होत असल्याचे दिसून येत आहे.

संशोधनाचे उदेश :

- महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याच्या पार्श्वभूमीचे अध्ययन करणे.
- मनरेगा अंतर्गत तरतूदी आणि सोयी सुविधांचा अभ्यास करणे.
- मग्रारोहयो अंतर्गत विविध कामाच्या स्वरुपाचे अध्ययन करणे.
- मनरेगाच्या अंमलबजावणीत ग्रामपंचायतींची भूमिकांचे अध्ययन करणे.

मनरेगा योजनेचे महत्व :

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या माध्यमातून ग्राम विकासातून समृध्दीकडे या मुलमंत्रानूसार महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची सांगड घालून ग्रामीण जीवनाला एक दिशा देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे ही योजना ग्रामीण भागात राहणा-या व अंगमेहनतीचे कामे करणा-या अकुशल वर्गासाठी एक सुवर्ण संधी आहे. कायम स्वरुपी मालमत्ता निर्माण करणे, बेरोजगारांना रोजगार उपलब्ध करुन देणे.ग्रामीण भागातील प्रौढ व्यक्ती स्व इच्छेने अंगमेहनतीचे काम करण्यास तयार असतात परंतू

त्यांच्या हाताला काम मिळत नाही.अशा व्यक्तील १०० दिवसाचा रोजगार उपलब्ध करुन देण्याची हमी या कायद्याने दिली आहे. या योजनेच्या अंमलबजावणीमुळे प्रत्येक गरजू बेरोजगार प्रौढ व्यक्तीच्या हाताला काम मिळेल. आर्थिक व सामाजिक सुरक्षितता प्राप्त होईल. वैयक्तीक व सामुहिक कायम स्वरुपी मालमत्ता निर्माण होतील. मजूरांचा जीवनस्तर उंचावेल आणि मजूरांना काम मिळाल्याने ज्या अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण आणि मनोरंजन या मुलभूत गरजा पूर्ण करण्यावार चांगला परिणाम होईल. मग्रारोहयो अंतेर्गत ग्रामीण भागात मोठया प्रभावीपणे राबविण्यासाठी ग्रामपंचायतीची भूमिका ही महत्वपूर्ण अशी आहे. मग्रारोहयोजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे ग्रामीण बेरोजगारांच्या हाताला काम मिळाल्यामुळे वैयक्तिक, कौटुंबिक, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, आरोग्यविषयक सुखी व किंबहूना अनेक गावात जलसंधारणासह इतर कामे पूर्ण करण्यात येत आहेत.

मनरेगा कायद्यांतर्गत मजतूरांसाठी तरतूदी :

महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी कायदा, २००५ हा भारतातील बेरोजगारांना अंगमेहनतीचे काम करणा-या मजूरांसाठी महत्वपूर्ण कायदा आहे.या कायद्यांतर्गत तरतूदी महत्वाच्या ठरलेल्या आहेत.ग्रामीण भागातील रोजगाराची मागणी करणा-या आणि नोंदणी केलेल्या प्रत्येक कुटुंबाला १५० दिवसाची हमी या कायद्याने दिली आहे.या योजनेची अंमलबजावणी, नियोजनाची जबाबदारी जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, ग्रामपंचायतीवर पंचायतीचा सक्रिय सहभाग आहे.तसेच एकूण किंमतीच्या ५० टक्के कामे ग्रामपंचायतीमार्फत करुन घेणे बंधनकारक केले आहे.नियोजन आराखडयास ग्रामसभेच्या मान्यतेची आवश्यकता आहे.तसेच एकुण कामाच्या लेखापिरक्षणाची जबाबदारी ग्रामसभेत करण्याची तरतूद केली आहे.तक्रार निवारणासाठी पंचायत समिती, जिल्हा परिषद स्तरावर यंत्रणा स्थापना करण्याची तरतूद आहे.रोजगार हमी योजनेच्या कामाकरीता कंत्राटदार, ठेकेदार, नेमता येणार नाहीत.काम मजुरांकडूनच केले जावे हे अपेक्षित असून यंत्रवापरावर बंदी आहे.कुटुंब नोंदणी, जॉबकार्ड देण्याची जबाबदारी ग्रामपंचायतीची असून ग्रामसेवक हे नोंदणी अधिकारी म्हणुन भूमिका पार पाडत आहेत.मजूरांच्या राहत्या घरापासून ५ कि.मी.च्या बाहेर काम उपलब्ध करुन दिल्यास १० टक्के अधिक दराने मजूरी देणे आवश्यक असल्याची तरतूद कायद्यात करण्यात आली आहे.मजूरी देय कायदा, १९३६ च्या तरतूदीनूसार १५ दिवसात मजूरी न मिळाल्यास बेरोजार भत्ता देण्याची तरतूद आहे.अकुशल - कुशल कामाचे ६०:४० प्रमाण ग्रामपंचायत, पंचायत समिती किंवा जिल्हा परिषद स्तरावर एकत्रित राखले तरी चालते.अशी तरतूद समाविष्ट करण्यात आल्या आहेत.

मनरेगाअंतर्गत मजूरांना मिळणा-या सोयी व सुविधा:

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्यांतर्गत मजूरांना विविध सोयी सुविधांची तरतूद करण्यात आल्या आहेत. ७५ दिवस नियमित कामावर असलेल्या महिलांसाठी प्रसूतीसाठी १५ दिवसांच्या मजूरी इतकी रक्कम आणि त्यापेक्षा जास्त दिवस काम केलेल्या कामाच्या प्रत्येक पाच दिवसासाठी एक या प्रमाणे जास्ती जास्त ३० दिवस मजूरी इतकी रक्कम सानूग्रह अनुदान म्हणुन दिली जाईल. कामावरील मजूर महिलेस कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेसाठी १४ दिवसांच्या विश्रातीकाळात सरासरी मजूरी दिली जाईल. तसेच कामाच्या ठिकाणी पिण्याचे पाणी, निवारा, प्रथमोपचार पेटीची उपलब्धता करण्याची सोय, स्त्री मजूरासोबत सहा वर्षापेक्षा कमी किमान पाच मुले असल्यास पाळणाघरासाठी स्त्री कर्मचा-याची नियुक्त करण्याची तरतूद केली आहे. कामावरील जखमी मजूरांचा रुग्णालयातील व औषधोपचाराचा खर्च देणे, कामावर मृत्यू झाल्यास किंवा अपंगत्व आल्या ५० हजार रुपयाचे सानुग्रह अनुदान, अपंगत्वाच्या

टक्केवारीप्रमाणे अनुदान दिले जाते.१०० टक्के अपंगत्व आल्यास अनुदान येते. स्वत:ची हत्यारे वापरणा-या मजूरांना भाडे म्हणुन प्रति मनुष्य एक रुपया भाडे देणे, खडी फोडणा-या मजूरांना चष्मे देण्याची व्यवस्था केली आहे. राहत्या ठिकाणापासून पाच कि.मी.परिसरात मजूरांना काम दिले जात असल्यामूळे मजूरांची रोगजगारासाठी होणारी भटकंती अथवा स्थलांतर टळण्यास मदत होत आहे.पाच कि.मी.पेक्षा दूर काम असल्यास प्रवास खर्चासाठी १० टक्के ज्यादा मजूरी देण्याची सोय कायद्यात आहे.

महामहाराष्ट्रग्रामीण रोजगार हमी योजनेतून केली जात असलेली कामे :

महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार योजनेमध्ये जलसंधारणालना सर्वोच्च महत्व दिले आहे.गाव पातळीवर मग्रारोहयो यामध्ये जलसंधारणाची कामे मोठया प्रमाणात केली जात आहेत. यात माती बांध, दगडी बांध, डहाळीचे बांध, कम्पार्टमेंट बांध, वनराई बंधारा, जैविक बांध, सलग समतल चर, तुटक समतल चर, ट्रेंच कम्पाउंड, सामुहिक शेत तळे, मातीचे धरण, साठवण तलाव, पाझर तलाव, पाझर कालवे, गाव तलाव, भूमिगत बंधारे, वन तलाव, बोडीचे नूतनीकरण ही कामे प्रामुख्याने होत आहेत.

दुष्काळ प्रतिबंधक कामे करतांना पडिक जमिनीवर वृक्ष लागवड, रस्त्याच्या बाजूला वृक्ष लागवड, रोपवाटिका, वृक्ष लागवड, जाळ शेषांची कामे, बांबुरोहयाभोवती वर्तुळाकार चर काढणे, आदी कामे या योजनेतून केली जात असून जलसिंचन कालव्याच्या कामांतर्गत लघु व सुक्षम जल सिंचनाच्या कामांसह मातीचे कालवे आणि कालव्याच्या नुतनीकरणाची कामे यात घेतली जात आहेत. अनुसूचित जाती - जमाती, नविन भूसुधार किंवा इंदिरा आवास योजनेच्या लाभार्थ्यांच्या जमिनीसाठी जलसिंचन निर्माण करावयाची कामे.महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतून घेतली जात आहेत.

ग्रामीण भागात बारामाही जोडरस्त्याची कामे करीत असतांना इतर जिल्हामार्ग, गाव रस्ते, गावातील अंतर्गत रस्ते, रस्ते स्मशान भूमी व पाणी पुरवठा योजनेकडे जाणारे रस्ते, रस्त्याचे नूतनीकरण करणे आणि रस्त्यांचे रुंदरकरणाची कामे या योजनेअंतर्गत केली जातात. त्याचबरोबर केंद्रशासनाशी चर्चा करुन राज्य शासनाने ठरविलेली कामे ही महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतून करण्यात येत आहे.

मनरेगाच्या माध्यमातून हेत असलेला सर्वांगिन विकास :

मनरेगाच्या माध्यमातून सर्वांगिन विकास या योजनेअंतर्गत जलसंधारन, जलसंवर्धन, जलसिंचन, रस्ते, दुष्काळ प्रतिबंधक कामे, वनीकरण, वृक्षलागवड त्याचप्रमाणे वैयक्तिक लाभाची कामे मोठया प्रमाणात सुरु आहेत. किंबहूना राजीव गांधी सेवा केंद्र, नक्षलग्रस्त जिल्हा व गाव पातळीवर खेळाची मैदाने तयार करण्याची कामे या योजनेतून साकारली आहेत.केंद्र शासनाची सल्ला मसलत करुन राज्य शासनाने ठरवलेली कामे यात समाविष्ट केली आहेत.गावाचा सर्वांगिन विकास व भौतिक विकासही या योजनेद्वारे साकारण्यात येत आहे.पारंपरिक कामासोबतच राज्याच्या विविध भागांचा भौगोलिक व सामाजिक विचार करुन काही नविन कामे या योजनेत समाविष्ट करण्यात आली आहेत.

मनेरगा अंमलजबावणीत ग्रामपंचायतीची भूमिका :

ग्रापपंचायत स्तरावर घ्यावयाच्या कामांची निवड ग्रामसभेत होत असल्यामुळे कामाच्या निवडीत ग्रामस्थांचा महत्वाचा वाटा आहे.तालुका पातळीवरील नियोजन आराखडयास पंचायत समिती तर जिल्हा पातळीवरील आराखडयास जिल्हा परिषद मंजूरी देत असल्यामुळे मंजूरीसाठी होणारा विलंब देखील टळतो आहे.मंजूरी देत असल्यामुळे मंजूरीसाठी होणारा विलंब देखील टळतो आहे.मंजूर कामाच्या ५० टक्के खर्चाची कामे ग्रामपंचायतीमार्फत तर उर्वरीत ५० टक्के कामे ही शासन यंत्रनेमार्फत केली जात

आहेत.कामाची मागणी कारणा-या कुटुंबास ग्रामपंचायतीकडे नोंदणी करणे आवश्यक असून नोंदणीनंतर प्रत्येक कुटुंबास रोजगार पत्रक जॉबकार्ड दिले जात आहे.

१०० दिवसापेक्षा जास्त दिवस रोजगार देण्याची जबाबदारी राज्य शासनाच्या रोजगार हमी योजना निधीमधून पूर्ण करण्यात येत असल्यामुळे कुटुंबास १०० दिवस रोजगार दिल्याचा हिशोब ठेवला जात आहे. अकुशल काम मागणीचा अर्ज केल्यापासून १५ दिवसाच्या आत अर्जदाराला रोजगार पुरविणे संबंधित यंत्रणेला बंधनकारक असून जर रोजगार पूरविता आला नाही तर त्यास पहिल्या ३० दिवसापर्यंत किमान वेतनाच्या २५ टक्के दराने तर पुढील १०० दिवसापर्यंत किमान वेतनाच्या ५० टक्के दराने बेरोजगार भत्ता देण्याची तरतूद या योजनेत करण्यात आली आहे. विशेष म्हणजे त्या स्त्री - पुरुषांना समान मजूरी दिली जात असल्याने मजूरी वाटपातील स्त्री पुरुष लिंग भेदभाव दूर होण्यास मदत होत आहे.ही मजूरी १५ दिवसांच्या आत मजूरांना मिळत असल्यामुळे मजूर आर्थिक चनचनीतून मुक्त होत आहेत.

राहत्या ठिकाणापासून पाच कि.मी.परिसरात मजूरांना काम दिले जात असल्यामुळे मजूरांची रोजगारासाठी होणारे स्थलांतर टळली आहे.पाच कि.मी.पेक्षा अधिक दूर काम असल्यास प्रवास खर्चासाठी १० टक्के ज्यादा मजूरी देणे बंधनकारक आहे.कामगार काम करीत असतांना कामावर त्यांचा अपघात झाल्यास उपचार व भरपाई खर्च मिळणार असल्याने महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना वैशिष्टयपूर्ण ठरली आहे. झालेल्या कामाचे व खर्चाचे ग्रामसभेकडून, ग्रामस्थांकडून सामाजिक अंकेक्षण होत असल्यामुळे पारदर्शकता रुजविण्याचे काम गावात सुरु असणे आवश्यक आहे.

मनरेगात ग्रामसभेचे महत्व :

७३ व्या घटना दुरुस्तीमुळे ग्रामसभेला अनेक चांगले अधिकार देण्यात आले आहेत.या अधिकाराचा उपयोग करुन घेण्यासाठी महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजनेमध्ये ग्रामसभेची पर्यायाने गावातील ग्रामस्थांची भूमिका महत्वाची ठरते आहे.महाराष्ट्र हे पुरोगामी राज्य आहे.आपल्या राज्यात लोसहभागाच्या अनेक योजना प्रकल्प आणि कार्यक्रमांची ग्रामसभेच्या माध्यमातून यशस्वी अंमलबजावणी होत आहे.ग्रामपचायातीने घेतलेल्या कामांचे सनियंत्रण व अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवण्यासह वेळोवेळी सामाजिक लेखापरिक्षण करण्याची भूमिका ग्रामसभेला पार पाडावी लागत आहे.गावात होणा-या कामाच्या नियोजनाचा आराखडा ग्रामसभेच्या मान्यतेने तयार करणे बंधनकारक असून पुर्वीच्या रोहयोमध्ये अशा प्रकारची तरतूद नव्हती.त्यामुळे महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजनेमध्ये ग्रामसभेचे महत्व अनन्य साधारण आहे.

मनरेगाच्या कामाची पारदर्शकता बाळगण्यासाठी सामाजिक अंकेक्षण (Social Audit)

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम, २००५ च्या कलम १७ (२) अन्वये सामाजिक अंकेक्षण सहा महिन्यातून एकदा नियमितपणे करणे आवश्यक आहे.सामाजिक अंकेक्षनातून योजनेमधील संपूर्ण पारदर्शकता, निर्णय प्रक्रियेत लाभार्थ्यांचा प्रत्यक्ष सहभाग, उत्तरदायित्व, तक्रार निवारण या गोष्टींना प्रोत्साहन दिले गेले आहे. कुटुंब नोंदणी, जॉबकार्डचे वाटप, रोजगार मागणी अर्जांची स्वीकृती, कामाचे ठिकाण निश्चित करणे, कामांचा आराखडा तयार करणे, कामांना तांत्रिक व प्रशासकीय मान्यता घेऊन कार्यारंभ आदेश देणे, मोजणी करणा-या कामाचे वाटप करणे, कामाचे कार्यान्वयन व पर्यवेक्षण करणे, मजूरीचे वाटप करणे, बेरोजगार भत्याचे वाटप करणे, कामाचे मुल्यमापन करणे, सामाजिक अंकेक्षण या गोष्टींचा अंतर्भाव केला जातो.

२१ डिसेंबर २००१ रोजी संसदेमध्ये `*द नॅशनल रुरल एम्प्लॉमेंट गॅरंटी ॲक्ट, २००४*` मांडण्यात आले. त्याऐवजी केंद्र सरकारने या विधेयकाचा उद्देश व हेतू वाक्यामध्ये महाराष्ट्राने या संदर्भात सर्वप्रथम केलेल्या कार्याचा उल्लेख केला आहे. थोडक्यात लोक सहभागातून आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सहाय्याने राबविल्या जाणा-या महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेला आगामी काळात लोक चळवळीचे स्वरुप प्राप्त होईल हे निश्चित !

समारोह :

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी ही महत्वाकांक्षी योजना असून विश्वातील ग्रामीण भागातील अकुशल कामगारांना सुरक्षित रोजगार पुरविणारी मोठी योजना आहे. या योजनेच्या माध्यमातून देशभर ग्रामीण भागात रस्ते बांधकाम, तलाव बांधकाम, तलावातील गाळ काढणे, पाणी साठवणूक क्षमाता वाढविणे, नाला बांधकाम, नाला सरळीकरण, वृक्षारोपन, झाडे लावणे त्यांना जगवणे, राजीव गांधी भवनाचे बांधकाम करणे, सामुदायीक विहिरींचे खोदकाम करणे अशा प्रकारची महत्वपूर्ण लोकोपयोगी सार्वजनिक कामे केली जात आहेत. तर दारिद्रय रेषेखालील कुटुंबाना इंदिरा गांधी आवास योजनेअंतर्गत घराचे बांधकाम, शेती सुधारणा, रेशीम उद्योग करणे, शेत तळी बांधणे, शेळी गोठा बांधकाम करणे अशा विविध वैयक्तिक लाभाची कामे योजनेमध्ये केली जात आहेत.

स्थानिक पातळीवर ग्रामपंचयात मनरेगाची अंमलबजावणी करत असतांना महत्वाची भूमिका पार पाडत आहे.गावातील अकुशल कामगार, शेत मजूर, शेतकरी यांना गावातच रोजगार मिळवून देण्यात गावातील ग्रामपंचायत सरपंच, ग्रामसेवक आणि ग्रामरोजगार सेवक प्रयत्न करीत आहेत. मजूरांकडून ग्रामसभेत कामाची मागणी विनंती अर्ज घेणे, मजूरांना, कुटुंब धारकांना जॉब कार्ड वितरण करणे, संभाव्य कामाचा शोध घेणे, कामाचा आराखडा बनविणे, त्यास ग्रामसभेची मंजूरी घेणे, कामाचे कार्यआरंभ वरिष्ठ यंत्रणेकडून मिळविणे, त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करणे, मजूरांची उपस्थिती रेकॉर्ड अदयावत ठेवणे, कामाच्या ठिकाणी पाणी, प्रथमोपचार औषधींचा व्यवस्था करणे, साऊली व्यवस्था करणे, कामाचे मोजमाप घेणे, कामातील गुणवत्ता कायम ठेवणे, कामावर नियंत्रण ठेवणे, कामाच्या संदर्भात वरिष्ठ यंत्रणांना कळविणे इत्यादी स्वरुपाची कामे ग्रामपंचायत जबाबदारीने पहात आहे.

मनरेगाच्यामाध्यमातून ग्रामीण भागातील अकुशल महिला पुरुष यांना स्थानिक पातळीवर शाश्वत रोजगार मिळत आहे.मजूराना गावातच कामे मिळाल्यामुळे त्यांचे स्थलांतर थांबले आहे. योजनेच्या माध्यमातून मजराच्या हाताला रोजगार मिळाल्यामळे मजूरांची आर्थिक समस्या सटण्यास मदत होत आहे आणि त्यांचे उत्पन्न वाढत आहे तसेच त्यांच्या जीवनमानाचा दर्जा उंचावत आहे.

मनरेगामध्ये झालेल्या कामाचा परिणाम म्हणजे गावातील लोकांना चालण्यासाठी रस्ता मिळाला आहे.गावात माणसांना, जनावरांना पिण्यासाठी, शेतीसाठी, उद्योगासाठी पाणीसाठी क्षमता वाढून पाणी मिळत आहे.गावात झाडांची संख्या वाढत आहे.पर्यावरण मिळत आहे, शाश्वत रोजगार मिळत आहे.दुष्काळ निर्मूलन होण्यास मदत होत आहे.ग्रामीण लोकांचे दारीद्रय दूर होत आहे.तर गरीब कुटुंबाना वैयक्तिक लाभाच्यामाध्यमातून त्यांना राहण्यासाठी घर मिळत आहे, अल्प भुधारक शेतकारी यांची शेती सुधारणे होत आहे.तर स्त्री पुरुष लिंग भेदभाव नष्ठ होण्यास मदत होत आहे.महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना ही लोकोपयोगी योजना ठरत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) लोकराज्य, (एप्रिल, २००८) *हमी रोजगाराची, साथ केंद्राची,* माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई,

३) चालू घडामोडी, Self Help Publication, Pune

४) राष्ट्रीय रोजगार हमी अधिनियम, २००५ अंतर्गत महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना, शासनाचे महत्वाचे निर्णय, जून, २००८

५) लोकराज्य, (मे, २०१२) माहिती व प्रसारण मंत्रालय महाराष्ट्र शासन, मुंबई

६) लोकराज्य, (नोव्हेंबर, २०१३) माहिती व प्रसारण मंत्रालय महाराष्ट्र शासन, मुंबई

७) लोकराज्य, (ऑक्टोबर, २०१०) माहिती व प्रसारण मंत्रालय महाराष्ट्र शासन, मुंबई

८) धर्माधिकार, अं. भ. (संपा) (ऑक्टो/ नोव्हेंबर, २०१३) दिवाळी विशेषांक, रोजगार हमी योजना, चाणक्य मंडळ परिवार, पुणे

९) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना मार्गदर्शक सूचना:२०१३ (२०१३)चतुर्थ आवृत्ती, रोजगार हमी योजना विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुबंई, २) यशमंथन (जुलै - सप्टेंबर, २००१) यशदा, पुणे

१०)*वार्षिक अहवाल* - २०१३ ५ १४, रोजगार हमी योजना महाराष्ट्र आयुक्तालय, नागपूर कार्यालय, नागपूर

११) Manv Lok Research Bulletin, July - September, २०१४, Manv Lok Samaj Vidnyan Mahavidyalay, Ambajogai.

१२) Progress report, (10 August, 2020), District Programme officer, MGNEREGA, Nanded

* * *

शेत मजुरी आणि दर निश्चितीकरण प्रक्रिया : बुलढाणा जिल्ह्यातील महिला शेत मजुराचा अभ्यास

संदीप व्ही. मोठे
सहायक प्राध्यापक,
महात्मा ज्योतिबा फुले समाजकार्य
महाविद्यालय, बुलढाणा.
mothesa22@gmail.com

प्रस्तावनाः

शेती हा ग्रामीण भागातील आर्थिक व्यवस्थेचा कणा मानल्या जातो. ग्रामीण भागात सर्वाधिक रोजगार देणारे क्षेत्र म्हणून शेतीकडे पहिले जाते. आज हि ग्रामीण भागात शेतीच जास्त रोजगार उपलब्ध करून देत असते. शेतीतील कामे हंगामानुसार बदलत जातात व त्यानुसार मजुरीचे दर हि बदलत जात असतात. काम व कामाचे स्वरूप या नुसार शेतीतील रोजमजुरी चे दर निश्चित होत असतात. ग्रामीण भागात दर वर्षी मजुरीचा दर निघत असतो. शेतीतील मजुरीचे दर हे प्रत्येक गावानुसार व विभागानुसार भिन्न स्वरूपाचे असतात. तसेच प्रत्येक विभागात सुद्धा मजुरी दरात तफावत दिसून येते. शेतीचे मजुरीचे दर प्रत्येक गावात ठरविण्याची पद्धत भिन्न असते. प्रत्येक गावातील व्यक्ती हे दर निश्चित करत असतात. दर निश्चित करत असतांना स्त्री व पुरुष असा भेदभाव केला जातो. स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत कमी मजुरी दिली जाते. कमी मजुरी व कामाचे स्वरूप या बाबींचे अध्ययन केल्यास असे दिसून येते की, स्त्रिया पुरुषापेक्षा अधिक काम करतात व त्यांना मजुरी कमी मिळते.

झहूर ,फाखेर (2013) ग्रामीण भागातील महिला स्वतःच्या शेतात काम करत असतात परंतु त्यांना त्या कामाचा कोणताही मोबदला मिळत नाही. महिलेच्या घरातील व शेतीतील काम हे विना मोबदला असते. मुख्य क्षेत्रात महिला शेतीतील सर्वच प्रकारची कामे करतांना दिसून येतात. यात शेतीतील सर्व कामे, जसे पेरणी, निन्दन, मशागत, काढणी इत्यादीचा समावेश होतो.

घोष, मुनमुन व घोष अरविंद (2014) महिलांची शेत मजूर म्हणून दाखल जरी घेण्यात आलेली असली तरी महिलांना देण्यात येणाऱ्या मजुरीत भेदभाव दिसून येतो परंतु महिला कामगारासाठी शासनाने वेळोवेळी घेतलेले पुढाकार व राबविलेले धोरण यामुळे निश्चितच भविष्य काळात महिलांच्या स्थिती व दर्जा मध्ये सकारात्मक बदल होतील असे संशोधकास वाटते.

स्वामीकन्नन आणि जयालक्ष्मी (2015) यांनी आपल्या संशोधन पार लेखात असा निष्कर्ष काढला की, कृषी क्षेत्रात जास्त प्रमाणात स्त्रीपुरुष वेतनात तफावत दिसून येते, वेतनातील तफावतीमुळे सुद्धा कृषी क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिला अकृषी क्षेत्रास रोजगाराकरिता प्राधान्य देतात. प्रस्तुत संशोधन अहवालात, संशोधकाने कृषी क्षेत्रातील

महिलांच्या असहभागाकरिता व अकृषी क्षेत्रातील वाढलेल्या सहभागाचे कारण स्त्री–पुरुष वेतनातील तफावत असे दिले आहे.

जयाशीला (2015) महिलांना पुरुषाच्या तुलनेत कमी वेतन दिल्या जाते. स्त्रियांचा जास्त वेळ घरातील व शेतीतील कामात जाते, तुलनेने ती पुरुषापेक्षा जास्त काम करते. परंतु सामाजिक व सांस्कृतिक बंधनाने स्त्रियांच्या कामावर मर्यादा आलेल्या दिसून येतात.

द फार्म (२०२०) भारतातील 63 टक्के महिला शेतमजुरी करतात व ज्या महिला स्वतः च्या शेतात काम करतात त्यांना कोणताही मोबदला मिळत नाही. महिलांचा शेतीतील योगदान म्हणजे त्या पेरणी ते काढणी पर्यंत सर्वच महत्वाची कामे करतांना दिसून येतात. महिला सर्व साधारण पणे 14 ते 16 तास काम करतांना दिसून येतात. महिला 14–16 तास कामे करतात, आणि त्यानंतरही त्यांना घरी कामे करावी लागतात.

एदलाबादकर संध्या (2020), यांनी आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण करताना महिलांना शेतीत करावी लागणारी कामे व कामाच्या तुलनेत मिळणारा मोबदला या विषयी भाष्य करतांना म्हटले आहे की, स्त्रियांना पुरुषाच्या तुलनेत कमी मजुरी मिळते तसेच महिलांना नियमित रोजगार मिळत नाही. कोरडवाहू शेतीत 40 ते 50 दिवसच रोजगार मिळतो तर ओलीत क्षेत्रात 80 ते 100 दिवस रोजगार मिळतो.

संशोधन पद्धतीः–

महिलानाचा शेतीत महत्वपूर्ण सहभाग असतो परंतु पुरुषांच्या तुलनेत महिलांना कमी मजुरी दिली जाते व पुरुषांच्या तुलनेने अधिक काम करून घेण्यात येते. ग्रामीण भागात विशेषतः शेतीत काम करणाऱ्या महिलांना हंगामानुसार मजुरी दिली जाते, प्रस्तुत संशोधनात महिलांना दिली जाणारी मजुरी व कामाचे स्वरूप या बाबींचा विचार करून संशोधना करिता पुढील उद्देश विकसित करण्यात आले.

संशोधनाचे उद्देशः–

1.शासनाने शेती क्षेत्रासाठी ठरविलेले मजुरी दराचा आढावा घेणे.

2. ग्रामीण भागात मजुरी दर निश्चिती प्रक्रियेचा आभ्यास करणे.

संशोधन पद्धतः– प्रस्तुत संशोधना करिता प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करून तथ्य संकलित करण्यात आली. प्राथमिक स्त्रोतात बुलढाणा जिल्ह्यातील चिखली तालुक्यातील कोलार व भालगाव या दोन गावात गट चर्चेच्या माध्यमातून तथ्य संकलित करण्यात आले. या गावातील शेतमजूर, शेतमालक व गावातील इतर प्रतिष्टीत व्यक्ती यांच्या बरोबर मजुरीचे दर, हंगामी मजुरीचे दर व स्त्री आणि पुरुष यांच्या मजुरीतील तफावत या बाबत मतांचे अध्ययन करण्यात आले.

केंद्र शासनाचे शेत मजुरासाठी निर्धारित न्यूनतम मजुरी दर :–

शेती क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारासाठी केंद्र शासन कामगाराच्या कौशल्य नुसार व भौगोलिक क्षेत्रानुसार न्यूनतम मजुरी दर निश्चित करत असते. नवीन निर्धारित केलेले मजुरी दर 01.04.2020 पासून शेत कामगारांना लागू करण्यात आले. या नवीन दरानुसार क्षेत्र वर्गवारी–अ मध्ये काम करणाऱ्या अकुशल कामगारास रु. 400, ब–क्षेत्रातील कामगारास–365 व क्षेत्रातील कामगारास 362 रुपये मजुरी निश्चित करण्यात आली. उच्च कौशल्य असणाऱ्या शेतीतील कामगारास क्षेत्र–अ मध्ये 526, ब–क्षेत्रात 489 तर क–क्षेत्रासाठी 438 रुपये

न्यूनतम मजुरी दर निश्चित केलेले दिसून येतात. मजुरीदर निश्चित करत असतांना कामगाराचे कौशल्य व कामाचे ठिकाण किंवा भौगोलिक क्षेत्र यांचा विचार करून न्यूनतम मजुरी दर ठरविण्यात येतात.

महारष्ट्रातील सरासरी मजुरी दरः—

शेतीत काम करणाऱ्या माजुराचा मजुरी दर 2014—15 या काळात रु.196.7 तर 2015—16 साली पूर्वीच्या तुलनेत कमी म्हणजे 196.9 होता तर 2016—17 मध्ये फारशी वाढ झालेली दिसून येत नाही. परंतु 2017—18 मध्ये सरासरी मजुरी दारात रु. 207.4 असलेली दिसून येतो. वर्ष 2018—19 या वर्षात सरासरी दर 213.7 होता तर 2019—20 मध्ये सरासरी मध्ये सर्वाधिक म्हणजे रु.२३०.७ दिसून येते. वरील सहा वर्षाची तुलना केली असता 2014—15 ते 2016—17 या वर्षात फारशी वाढ दिसून येत नसली तरी 2017—18 पेक्षा वर्ष 2018—19 मध्ये रु. 6.3 ची वाढ दिसून येते तर 2018—19 या पेक्षा वर्ष 2019—20 मध्ये रु. 17 ची सरासरी मजुरी दरात वाढ झालेली दिसून येते.

मजुरी दर निश्चिती प्रक्रियाः—

ग्रामीण भागात मजुरीचे दर निश्चितीकरण विविध घटकावर अवलंबून असते, जसे गावातील श्रीमंत व मोठे शेतकरी दर वर्षी मजुरीचे दर निश्चित करतात किंवा त्यांच्या शेतात काम केल्यानंतर त्यांना जी वाढीव मजुरी देण्यात येते तीच मजुरी संपूर्ण गावातील मजुरांना लागू होते.

- **मजुरांची सौदेबाजीः—** गावातील मजुरी निर्धारित होण्याकरिता, शेतमजुरांनी केलेली सौदेबाजी पण पुढील मजुरीदर गावातील प्रत्येक मजुरासाठी लागू होतात. परंतु हि पद्धत जेंव्हा कामगारांची खूप आवश्यकता असते वा मजुरांचा खूप तुटवडा असतो अशा परिस्थतीत कामगार अधिक मजुरी मागत असतात व त्यांना ती मिळत असते.
- **शेत मालकाचा पुढाकारः—** कधी कधी शेतमालक शेतीतील कामे वेळेवर करून घेण्यासाठी सवतः मजुरीचे दर वाढवत असतो. या प्रकारे मजुरी वाढ होण्यास मजुराचा तुटवडा हे एक महत्वाचे कारण असते तसेच शेतीतील कामे वेळेत करावी लागतात, त्या त्या वेळेत शेतीतील कामे केली नाही तर पिकाचे नुकसान होऊ शकते अशा स्थितच शेत मालक अधिक मजुरी दर देऊन कामगारांना आकर्षित करत असतो.
- **इतर गावातील संदर्भः—** गावातील मजुरीदर निश्चितीत शेजारी गावातील मजुरी दराचा आढावा घेण्यात येतो किंवा कामगार स्वत्तः इतर गावाचे संदर्भ देऊन मजुरी वाढविण्यास आग्रह करत असतात. तसेच जर शेजारी गावात मजुरी अधिक असेल तर गावातील मजूर वर्ग इतर गावातील शेतात मजुरीला जातात, आपल्या गावातील कामासाठी मजूर मिळणार नाही म्हणून, गावातील मजुरांचे मजुरीचे दर वाढविण्यात येतात.
- **मजुरीतील तफावती बाबतः—** ग्रामीण भागात स्त्री आणि पुरुष यांच्या मजुरीच्या तफावती बाबत ग्रामीण भागात समर्थन करताना दिसून येतात. पुरुषांच्या तुलनेत महिला कमी काम करतात व ती सर्व कामे कमी जोखमीची असतात म्हणून स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत कमी मजुरी देण्यात येते.

- **गुत्ता पद्धतः–** ग्रामीण भागात कामगारांच्या मजुरीच्या दर निश्चित करण्यासोबतच दुसरी एक महत्वाची पद्धत अस्तिवात आली ती म्हणजे गुत्ता पद्धत होय. या पद्धतीत ठराविक काम ठराविक रकमेत देण्यात येते. शेत कामगार त्यांचा स्वताचा एक गट तयार करतात व ठराविक काम ठरून घेऊन सगळे काम तो गट करत असतो या पद्धतीत कामगारांना मजुरी व्यवस्थित मिळते म्हणून ग्रामीण भागात निन्दन, काढणी, मळणी, लावणी या सारखी कामे गुत्ता पद्धतीने घेण्यावर अधिक भर असतो.

- **निष्कर्षः–**

शेत माजुरांकारिता केंद्र शासन व महाराष्ट्र राज्य दर वर्षी मजुरीदर निश्चित करत असते. हे दर न्यूनतम दर असतात. या दराखाली शेत मालकाने मजुरी देऊ नये असा नियम असतो परंतु, कामगारांना त्या दर नुसार शेतीतील कामगारांना मजुरी मिळत नाही. तसेच शासन दर निश्चित करताना स्त्री–पुरुष असा भेदभाव करत नाहीत परंतु ग्रामीण भागात शेतीतील शेत मजुरीत स्त्री व पुरुष यांना देण्यात येणाऱ्या मजुरी दरात भेदाभेद करण्यात येतो.

प्रत्येक गावाची स्वताची एक ओळख असते व मजुरी दर निश्चितीची प्रक्रिया भिन्न असते. मजुरीचे दर हे हंगामानुसार भिन्न भिन्न असतात. हंगामानुसार व कामाच्या स्वरूपानुसार मजुरीचे दर निश्चित होत असतात. ग्रामीण भागात मजुरीचे दर शक्यतो मोठे शेतकरी करतात व इतर शेतकरी त्या दराची अंमलबजावणी करतात. मजुरी दर निश्चितीत काम , कामाचे स्वरूप, कामाची निकड वा गरज, मजुरांची उपलब्धता व मजुराची सौदेबाजी ची क्षमता यावर मजुरांच्या मजुरीचे दर ठरत असतात.

संदर्भ ग्रंथ सूची :–

- द फार्म (2020) "महिला शेतकऱ्यांचे स्वातंत्र्य कसे हिरावले....!" जून १६ दफर्म https://thefarmagri.com/woman-farmers-problems/
- एदलाबादकर संध्या (2020), "क्षेतीक्षेत्रातील महिलांच्या सबलीकरणासाठी स्वयं सहाय्य गट", 'आज चा सुधारक' एप्रिल, कृषी–उद्योग,महिला च्या अंकातील लेख https://www.sudharak.in/2020/04/2397/ दिनांक.19.04. 2021
- कृषी विभाग महाराष्ट्र शासन http://krishi.maharashtra.gov.in/Site/Upload/Pdf/OTSP_scheme.pdf
- Ghosh, Munmun & Ghosh, Arvind (2014). Analysis of Women Participation in Indian Agriculture. IOSR Journal of Humanities and Social Science. 19. 2279-837. 10.9790/0837-19540106.
- Government of India (2010-11), Agricultural Wages in India 2010-11, New Delhi Directorate of Economics and Statistics Department of Agriculture and Co-Operation Ministry of Agriculture.
- Government of India, (2014), 'Directorate of Economics And Statistics Department of Agriculture and Co-Operation', New Delhi Ministry of Agriculture
- Jayasheela (2015) The Role of Women: In Indian Agriculture Sector International Journal Of Creative Research Thoughts (Ijcrt) Volume 3, Issue 2 June
- Swamikannan D. and C.Jeyalakshmi (2015) "Women Labour in Agriculture in India: Some Facets" international journal of business and economics Research Volume: 1; No: 1; November pp 22-28
- Zahoor, Fakher, Ail and Sarwar F. (2013), Participation of Rural Women in Crop and Livestock Activities; A Case Study of Tehsil Tounsa Sharif of SourthernPunjob. International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences. 2 (12); 98-121.

शेती व आधुनिकीकरण : बीड जिल्ह्यातील शेतमजूर महिलांच्या रोजगारावर झालेल्या परिणामाचे अध्ययन

डॉ. नझीर जब्बार शेख
मार्गदर्शक
मानवलोक समाजकार्य महाविद्यालय,
अंबाजोगाई

तेजस लक्ष्मणराव माळवदकर
संशोधक विद्यार्थी

प्रस्तावनाः—

शेतीत सद्य स्थितीत विविध यंत्राच्या सहायाने शेती करण्यात येती, शेती साठी उपलब्ध असणारे यंत्राच्या माध्यमातून, जमीन नांगरणे, पेरणी करणे, पिकाची फवारणी व अंतर्गत मशागत करणे, पिक काढणे व मळणी सारखी कामे करण्यात येतात. शेतीतील नवीन नवीन यंत्राच्या माध्यमातून शेती करणे अधिक सुलभ करण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो. परंपरागत शेती करण्याच्या पद्धती पेक्षा यंत्राच्या सहायाने शेतीकारणे अनेक दृष्टीकोनातून उपयोगी ठरू शकते. यांत्रिकीकरणामुळे शेती लागवडी करिता येणाऱ्या खर्चात बचत होऊन, वेळेनुसार कामे होतात, यंत्राच्या मदतीने कामे करत असल्यामुळे कामात नीटनेटकापणा येतो. मजुरीवरील खर्च कमी होऊन पेरणी व काढणी वेळेवर होते व शेती कामात व्यवस्थितपणा येतो. या प्रकारचे अनेक फायदे शेतीतील यांत्रिकीकरणाचे दिसत असले तरी, यांत्रिकीकरणामुळे अनेक बाबीवर परिणाम झालेला दिसून येतो.

यांत्रिकीकरणाचा उपयोग कमी जमीन धारणा असणाऱ्या शेतकऱ्यांना कमी प्रमाणात होतो. यासाठी येणारा खर्च अधिक असतो, मनुष्यबळ उपलब्ध असतांना यंत्राचा वापर करण्याकडे अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचा कमी कल दिसून येतो. तसेच शेतीतील कामे यंत्राच्या मदतीने होत असल्यामुळे जी कामे यंत्रामार्फत करण्यात येतात त्या कामासाठी आवश्यक मजूर वर्गाचा रोजगार बुडतो. यामुळे रोजगाराच्या बाबतीत यांत्रिकीकरनाचे परिणाम दिसून येतात.

महिला शेतीत काम करत असल्यातरी त्यांना अनेक समस्यांना तोड द्यावे लागते,आव्हाने पेलावी लागतात. महिलांच्या मुख्य समस्येत प्रामुख्याने खालील बाबींचा समावेश होतो. यात, महिलांना पुरुषाबरोबर किंबहुना पुरुषापेक्षा जास्त कामे करावी लागतात, महिला ह्या कुटुंबात पूर्णतः आर्थिक दृष्ट्या पुरुषावर अवलंबून असतात. महिलांतील साक्षरतेचे प्रमाण कमी असते तसेच पुरुषाच्या तुलनेत महिलेला कमी मजुरी दिली जाते. वेतन कमी व काम जास्त असते. मेहनतीची सर्व कामे महिलांवर सोपविलेली असतात. शेतातील व घरातील कामामुळे महिलांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो.

1. **राव (1972)** यांच्या मतानुसार शेतीत ट्रक्टर चा वापर केल्यामुळे त्या त्या क्षेत्रात बेरोजगारी ला हातभार लावत नाही तर उलट श्रम शक्तीच्या तुटवड्यामुळे ट्रक्टर चा वापर मदतच करते. प्रस्तुत लेखात संशोधकाने ट्रक्टर मुळे होणारे सकारात्मक बाबींचा उल्लेख केलेला आहे. ट्रक्टरचा वापर सामाजिक दृष्टीने फायद्याचे आहे असे मत संशोधकाने मांडले आहे, ज्यामुळे निर्माण झालेल्या श्रम शक्तीच्या तुत्वाद्यावर मात करता येऊ शकते. तसेच ट्रक्टर मुळे शेतीवर होणाऱ्या खर्चाचे प्रमाण कमी होते व कामे वेळेत होतात.

2. **देसाई आणि गोपीनाथ (1975)** यांनी गुजरात राज्यातील उत्पन्न व उत्पादन यावर ट्रक्टर च्या वापराचा झालेला परिणाम या विषयी केलेल्या अभ्यासात असे निष्कर्ष काढले की, ट्रक्टर च्या वापराचा रोजगारावर सकारात्मक परिणाम झालेला आहे. प्रस्तुत अभ्यासा नुसार ट्रक्टर वापरामुळे रोजगारात वाढ झाली असून त्यामुळे 29.43 आणि 38.74 हेक्टरी व्यक्ती –दिवसांची वाढ झाली. ट्रक्टर मुले तीन दिवसाचा रोजगार वाढला असून परंपरागत आणि बैलांवर करण्यात येणाऱ्या शेतीत दोन दिवसाचा रोजगार वाढलेला आहे. प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने उत्पादन व रोजगार यांचा परस्पर संबंध शोधून काढलेला आहे. ट्रक्टर च्या सकारात्मक फलनिष्पत्ती मुळे रोजगारात वाढ होते व त्याचा परिणाम हा रोजगारासाठी इतर ठिकाणी जाण्याचे प्रमाण कमी होते.
3. **पांडे एस. एम. (1976)** यांनी महिलांचा शेतीतील सहभाग याचा अभ्यास केला, त्यांच्या मतानुसार शेतीत यंत्राचा वापर सुरु केल्यामुळे शेतीतील तंत्रात परिवर्तन झाले व आर्थिक परिवर्तन झालेले दिसून आले यामुळे महिलांच्या शेतीतील सहभागात परिणाम झालेला दिसून येतो. यांत्रिकीकरण व तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे महिलांचा शेतीतील सहभाग कमी झाला. महिलांचा शेतीतील सहभाग कमी झाल्यामुळे महिला इतर व्यवसायाकडे आकर्षित झालेल्या दिसून येतात. महिलांनी कुकुट पालन, दुग्द व्यवसाय इत्यादी सारख्या व्यवसायात सहभाग घेण्यास सुरुवात केली.
4. **एरागात्तुस्वामी (1982)** यांच्या मतानुसार ओलिता खाली जमीन असलेल्या क्षेत्रातील महिलांना विना ओलिताखाली जमीन असलेल्या महिलांपेक्षा अधिक काम असते. उदा. ओलिताखाली जमीन असलेल्या महिलांना दरवर्षी 201 ते 265 दिवस काम करावे लागते तर विना ओलिताखाली जमीन असलेल्या महिलांना वर्षाकाठी 130 ते 220 दिवस काम करावे लागते. म्हणजेच स्त्रियांच्या कामाचा संबंध जमिनीच्या प्रत व शेतीसाठी पाण्याची उपलब्धता यावर अवलंबून असतो.
5. **सिधू आणि कौलः (1985)** शेतीतील अधुनिकीकार्णामुळे महिलांच्या कामात वाढ झालेली आहे व स्त्री पुरुषाच्या वेतनातील तफावत कमी झालेली आहे. तर शेतीतील यांत्रिकी कारणामुळे स्त्री व पुरुष दोन्ही कामगारावर परिणाम झालेल्या दिसून येतो, यात मुख्यतः स्त्री कामगारावर जास्त परिणाम झालेला दिसून येतो.
6. **रे, रंगराव आणि अत्तारी (1985)** प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने महिला कामगारांच्या रोजगारावर आधुनिक तंत्रज्ञान चा झालेल्या परिणामाचा शोध घेण्यात आला. तसेच स्त्री व पुरुष वेतनातील तफावत आणि वेतन तफावतीचा स्त्री कामगारावर कोणता परिणाम होतो याचा आढावा घेतलेला आहे. तसेच राजस्थान, मध्यप्रदेश आणि केरळ या राज्यातील महिलांच्या रोजगारावर इतर कोण कोणत्या घटकांचा परिणाम होतो याचा हि आढावा प्रस्तुत संशोधनात घेण्यात आलेला आहे. एकूण तीन राज्यांपैकी दोन राज्यात असे दिसून आले की, पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना कमी रोजगार उपलब्ध होतो. शेतीतील पिक काढणी करिता नवीन तंत्रज्ञान चा वापरणे रोजगाराच्या संधी कमी झालेल्या आहेत.

संशोधनाची उदिष्ट्येः–

प्रस्तुत संशोधन विषयास अनुसरून खालील उद्देश विकसित करण्यात आले होते.

1 शेतीतील आधुनिकीकरणामुळे महिलांच्या रोजगारावर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

2 शेतीतील यंत्राच्या वापरा विषयी शेतमजूर महिलांच्या मताचे अध्ययन करणे.

संशोधन पद्धतीः—

संशोधन आराखडाः—

प्रस्तुत संशोधनात वर्णनात्मक संशोधन आराखडा वापरण्यात आला. प्रस्तुत संशोधनाच्या उद्देशास अनुसरून संरचित मुलाखत अनुसूची विकसित करून प्रतीसादाकाकडून तथ्य संकलित करण्यात आले. प्रस्तुत संशोधन उद्देश्पूर्ण नमुना निवड पद्धतीचा अवलंब करून २०० महिलांची नमुना म्हणून निवड करण्यात आली.

नमुना निवड (अभ्यासासाठी समग्र व एककाची निवड) :—

अभ्यास क्षेत्रात बीड जिल्ह्यातील अंबाजोगाई आणि केज या दोन तालुक्याचा समावेश करण्यात आलेला आहे. प्रवर्ग, साक्षरता इत्यादी आधारे अभ्यासाच्या उद्देशाने प्रत्येक तालुक्यातील पाच गावे संशोधनासाठी निवडली होती. प्रस्तुत संशोधनात उद्देश्पूर्ण नमुना निवड तीन स्तरावर करण्यात आली. पहिल्या स्तरात तालुका निवड, दुसऱ्या स्तरात गावांची निवड व तिसऱ्या स्तरात प्रतीसादकाची निवड करण्यात आली.

- पहिल्या टप्प्यात बीड जिल्ह्यातील एकूण ११ तालुक्यांपैकी अंबाजोगाई व केज या दोन तालुक्यांची निवड साधा याद्रीछिक पद्धतीने करण्यात आली. या दोन तालुक्यातील शेतीतील सहभाग व रोजमजुरी करणाऱ्या महिला आहेत.
- दुसऱ्या टप्प्यात निवडलेल्या दोन तालुक्यातून पाच गावांची निवड करण्या करिता खालील निकष लावण्यात आले.

1.अनुसूचित जाती बहुल गाव

2 सर्वसामान्य प्रवर्गातील जास्त लोकसंख्या असलेले गाव

3 संमिश्र प्रवर्ग असणारे गाव

4 कमी साक्षरता असणारे गाव

5 जास्त साक्षरता असणारे गाव.

वरील निकषाच्या आधारावर गावांची निवड करून उद्देश्पूर्ण नमुना निवडीचा अवलंब करून एकूण 10 गावातून प्रत्येकी 20 एककाची प्रत्येक गावातून निवड करण्यात आली.

तथ्य संकलनः— तथ्य संकालानाकरिता प्रस्तुत संशोधनात प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोताचा वापर करून तथ्य संकलित करण्यात आली.

तथ्य प्रक्रिया व विश्लेषणः— प्रतीसाद्काकडून मुलाखत अनुसुचीच्या माध्यमातून तथ्य संकलन केल्यानंतर संख्यात्मक माहिती यस पी यस यस या सोफ्टवेअर मध्ये भरून तथ्यावर प्रक्रिया केली. तसेच या सोफ्टवेर मध्ये असलेल्या विविध सोयीचा वापर करून सारणी व आलेख तयार करण्यात आले. या तथ्याची मांडणी करताना टक्केवारीचा वापर करण्यात आला.

निष्कर्ष :—

- ग्रामीण भागात ट्रक्टर ने पेरणी करण्याकडे लोकांचा जास्त कल आहे असे 65 टक्के उत्तरदात्यांचे मत आहे, लागणारा वेळ व येणारा खर्च याचा विचार करता 78.50 प्रतीसाद्काच्या मतानुसार शेतीत ट्रक्टर द्वारे नांगरणीस प्राधान्य देण्यात येत आहे, फवारणी यंत्राद्वारे करण्यास ग्रामीण भागातील शेतकरी प्राधान्य देतांना दिसून येतात असे 78 टक्के प्रतीसादाकास वाटते. रोटर करण्यास हि यंत्राचा वापर वापर करण्यात येतो असे सर्वाधिक 85.50 टक्के प्रतीसाद्काने उत्तर दिले तर पाळी घालण्यास ट्रक्टर चा वापर होतो असे 72.50 टक्के प्रतीसादाकास वाटते.
- अंगमेहनतीचे कामे यंत्राने झाल्यामुळे मेहनतीचे कामे कमी झाली असे 98.5 टक्के प्रतिसादकांना वाटत, 96 टक्के प्रतीसाद्कास असे वाटते की, परंपरागत शेती पद्धतीत खूप श्रम लागत व

वेळही खूप लागत असे परंतु यंत्रामुळे अगदी कमी वेळेत जास्तीत जास्त काम होते यामुळे वेळेची बचत होते. शेतीतील कामे यंत्राने केल्याने अधिकाधिक जमीन कसने शक्य होते व शेतीतील कामे वेळेवर होऊ लागली असे 91.5 टक्के प्रतीसाद्कास वाटते

- शेतातील कामे व्यक्ती ऐवजी यंत्र करत असल्यामुळे 96 टक्के महिला प्रतीसाद्कास असे वाटते की यांत्रिकीकरणामुळे त्यांच्या रोजगारावर परिणाम झालेला आहे.
- यंत्राने जमीन नांगरणी केल्यास जमिनीची व्यवस्थित मशागत करता येते व त्याची परिणीती उत्पादनात वाढ होण्यास होते असे मत सर्वाधिक म्हणजे 50 टक्के प्रतीसाद्काचे आहे, अधुनिकतेचा वापर केला तरी शेतीतील उत्पन्नात काहीच फरक पडत नाही असे 40 टक्के प्रतीसाद्कास वाटत तर जमिनीची सुपीकता कमी होते असे 10 टक्के उत्तरदात्याचे मत असल्याचे दिसून येते

ग्रामीण भागात शेतीतील यांत्रिकी करणास सुरुवात झालेली दिसून येते. शेतीतील ठराविक कामे जसे पेरणे, नांगरणी, फवारणी, रोटर करणे, पाळी घालणे या सारखी कामे यंत्राच्या माध्यमातून करण्यात येतात. मनुष्यबळ चा ऐवजी कामे यंत्राने होत असल्याने उत्पनंना खर्च कमी व कमी वेळेत कामे होतात व उत्पन्न वाढते (एन सी ए इ आर : १९८०). यामुळे शेतमजुरांना शेतीतील काही कामातील संधी कमी होऊन त्याचा रोजगारावर परिणाम झालेला दिसून येतो. शेणखत पसरविणे, सुरुवातीचे निंदन, हि कामे यंत्राचा वापर करून करण्यात येतात. या व्यतिरिक्त महिलांना तूर काढणे, मुग उडीद बडवणे, सोयाबीन, हरभरा बडवणे या सारखी कामे यंत्रामुळे होत असल्याने यातून जो रोजगार निर्माण होत होता तो यांत्रिकीकरनामुळे संपुष्टात आला.

संदर्भ ग्रंथसूची

1 Desai, D.K, and C. Gopinath. 1975. Impact of Farm Tractorization on Productivity and Employment in Gujarat State. Centre For Management in Agriculture, Indian Institute of Management, Ahmadabad.

2 Erragattuswamy, M.,Venkata Narayana and K. Linga Murthy.N. "Socio-Economic Conditions of Female Agricultural Labourers (A case study)", Kurukshetra, Vol. XXXVII No.10 July 1989, pp 37-39.

3 Kaur (1982): Emerging Status Role of Rural Women in the context of changing technology in Haryana: Un published Ph.D. Thesis, HAU, Hisar.

4 Pandey S.M (1976), 'Rural Labour in India', Problems And Policy Perspective, Shri Ram Centre Of Industrial Relations And Human Resources, 5 Sadhu Vasant Marg New Delhi 110005 P.P 32-79

5 Rao, C.H. Hanumantha (1972), 'Farm Mechanization in a labour Abundant Economy', Economic & Political Weekly February: 393- 400.

6 Ray A.K., Rangarao I.V. and Attari B.R., (1985), "Impact of Technological Changes on Economic Status of Female Labour", Indian Journal of Agricultural Economics, Vol. XL, No. 3, July-September, pp. 240-252.

अस्थिव्यंग दिव्यांग व विवाह : अडचणी व सद्यस्थितीचे विश्लेषणात्मक अध्ययन संदर्भ; परभणी जिल्हा

डॉ. नझीर जब्बार शेख
मार्गदर्शक
मानवलोक समाजकार्य महाविद्यालय,
अंबाजोगाई

राजू ग्यानोबा गायकवाड
संशोधक विद्यार्थी

प्रस्तावनाः—

भारतीय समाज व्यवस्थेत विवाह हा एक संस्कात मानल्या जातो. प्रत्येक पालक आपल्या मुलांचा विवाह करून देणे आपले कर्तव्य मानतात. मुलगा मुलगी दिव्यांग असली तरी पालकांचा प्रयत्न त्यांचा विवाह करण्याकडे असतो. विवाह हि एक मोठी समस्या अपंगाना जाणवत असते. अपंगात विवाह होणे अवघड असते. जर एखादा विवाह झालाच तर ते टिकविणे अवघड होऊन बसते. विवाह हि समस्या दिव्यंगातील प्रकारानुसार ठरते.

फह्द व इतर (1997) :— यांनी अंध मुलीच्या दुहेरी भेदभाव या विषयावर आभ्यास केला व असे मत मांडले की, दिव्यांगाच्या बाबतीत लिंग पुर्वाग्रह दिसून येतो. दिव्यांग स्त्रिया पुरुषाच्या तुलनेत दुहेरी बळी पडलेल्या दिसून येतात. दिव्यांगामुळे संधीवर मर्यादा येतात. दिव्यांग स्त्री असेल तर त्या स्त्रियांना अनेक मर्यादा येतात.

हेमा (1996) भारतात विवाह एक आवश्यक संस्कार मानण्यात येतो. विवाह करणे हि आवश्यक बाब मानली जाते. भारतीया समाजात मुलगा किंवा मुलगी उपवर झाली की पालक त्यांच्या विवाह्साठी चिंतीत दिसून येतात. कुटुंबातील व्यक्ती दिव्यांग असली तरी पालकाकडून त्यांच्या विवाहासाठी प्रयत्न करणे सुरु करतात. प्रस्तुत संशोधनात दिव्यांग व्यक्तीच्या स्थितीवर प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे.

बुकर व शर्मा (1997):— दिव्यांग मुली समोरील आव्हाने व प्रतिसाद या विषयी संशोधनात, संशोधकास असे दिसून आले की, 15 मुलींना त्या फक्त दिव्यांग असल्यामुळे त्यांचे विवाह होऊ शकले नाहीत. परंतु असे हि निदर्शनास आले की, दिव्यांग मुलींचे पालक त्यांच्या विवाहा विषयी आग्रही असतात. मुलींच्या विवाहासाठी अनेक बाबतीत तडजोड करतात. या तडजोडीत वयस्कर व्यक्ती बरोबर विवाह लाऊन देणे, विधुर किंवा विवाहित पुरुषाशी विवाह करून देणे किंवा भरपूर हुंडा देणे यांचा समावेश होतो.

अबेद व इतर (2015) :— दिव्यांग जोडपे व सदृढ जोडपे यांच्या विवाहिक समाधानाबाबत संशोधन करून असा निष्कर्ष काढला की, दिव्यांग व सामान्य जोडप्यात समायोजन व वैवावाहिक समाधात यात महत्व पूर्ण भेद दिसून येत नाही. या विधानाचे विश्लेषण असे केले की, विवाह करणारे दिव्यांग व्यक्तींना परिस्थितीचे ज्ञान होते व त्यांनी दिव्यांगत्व स्वीकारलेले होते. तसेच या संशोधनात असे हि निदर्शनास आले की, दिव्यांग जोडीदाराने पाठींबा दर्शविलेला असल्यामुळे त्यांच्या वैवाहिक जीवनात समाधान दिसून येते. म्हणून प्रस्तुत अभ्यास अशी शिफारस करतो की, ज्या व्यक्ती या क्षेत्रातील तज्ञ व्यक्तीच्या मदतीने दिव्यांग व्यक्तीना जोडीदार निवडतांना विवाह समुपदेशन करणे गरजेचे आहे.

देवकोटा, केट व जॉर्ज (2019) दिव्यांग महिलांच्या विवाह विषयक अनेक प्रश्नावर या संशोधनात तथ्य संकलित केलेली आहेत. विवाहित दिव्यांग महिलांची गर्भधारणा, मुल जन्मास घालणे व मुलांची काळजी या सारखे प्रश्न दिव्यांग नसलेल्या महिलेच्या तुलनेत उपस्थित केले जातात. प्रस्तुत संशोधनात असे हि निदर्शनास आले की, दिव्यांगत्व असलेल्या व नसलेल्या महिलांत भीती व नैराश्य दिसून येते परंतु दिव्यांग महिलेच्या गर्भ धारणा व बाळंतपण हे घटक अदिव्यांग महिलेच्या तुलनेत कुटुंबास व समाजास अधिक जोखमीचे वाटते. समाजात दिव्यांगा विषयी असलेल्या अपुऱ्या ज्ञानामुळे समाजात त्यांच्या विषयी, भेदभाव, त्यांना टाळणे, त्यांच्या पासून अंतर ठेवणे व दिव्यांगावर हिंसा करणे असे प्रकार दिसून येतात.

संशोधनाचे उद्देश

1. दिव्यांग व्यक्तीचा विवाहिक दर्जा, वय आणि लिंग यांचे विश्लेषण करणे
2. अस्थिव्यंग व्यक्तींना येणाऱ्या विवाह विषयक अडचणीचे अध्ययन करणे
3. अस्थिव्यंग दिव्यांग व्यक्तीच्या विवाह विषयक धारणांचा आढावा घेणे

संशोधन पद्धती

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादाः–प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती हि परभणी जिल्हा असून ग्रामीण भागात राहणाऱ्या व शारीरिक अपंगत्व असणाऱ्या 18 वर्षावरील स्त्री व पुरुष यांच्याशी संबंधित असून शारीरिक अपंगत्वामुळे विवाह विषयक बाबी पर्यंतच मर्यादित आहे.

नमुना निवडः–

प्रस्तुत संशोधन विषयास अनुसरून असलेला समग्र हा परभणी जिल्हाभर विखुरलेला असून, या समग्रा बाबत गाव निहाय अचूक संख्या उपलब्ध नाही. जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी, जिल्हा परिषद परभणी यांच्याकडे दिव्यांग व्यक्तींना जीवनावश्यक वस्तूचा पुरवठा करण्या करिता गावा निहाय यादी असल्याचे माहित झाले. या कार्यालयातील यादीच्या आधारेच नमुना निवड करण्यात आली.

नमुना निवड प्रक्रिया :–

प्रस्तुत संशोधना करीता खालील स्तरात नमुना निवड करण्यात आली

परभणी जिल्ह्यात एकूण 9 तालुके येतात यात क्रमशः 1. गंगाखेड 2. मानवत 3. पालम 4. परभणी 5. पाथरी 6. पूर्णा 7. सेलू 8. सोनपेठ 9. जिंतूर यांचा समावेश होतो.

प्रत्येक तालुक्यात उपलब्ध असलेली दिव्यांग व्यक्तींची आकडेवारीवरून त्या त्या आकडेवारीच्या प्रमाणानुसार तालुक्यांना प्रतिनिधित्व देण्यात आले. दिव्यांगात सर्वच प्रकारच्या अपंगांचा समावेश होतो म्हणून त्या त्या तालुक्यातील गावांची निवड करतांना अधिक संखेने दिव्यंगाची संख्या असणारी गावे उद्देशपूर्ण नमुना निवड पद्धतीने निवडली. गावाची निवड करतांना त्या गावातील संपर्क, गावात उपलब्ध असलेले शारीरिक अपंगांची संख्या, त्यांची उपलब्धता इत्यादी बाबींचा विचारात घेऊन गाव निश्चित करण्यात आले. प्रस्तुत संशोधनाकरिता जिल्ह्यातील एकूण 50 गावांचा समावेश करण्यात आला.

नमुना आकारः– प्रस्तुत संशोधनासाठी नमुन्याचा आकार 200 ठेवण्यात आला होता. निवडलेल्या तालुक्यातून नमुन्याचा आकार निश्चित करण्यासाठी प्रमाणशीर नमुना निवड पद्धतीचा अवलंब केला आहे.

तथ्य संकलनः– प्रस्तुत संशोधनात तथ्य संकलाना करिता प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोताचा वापर करण्यात आला. प्राथमिक स्त्रोतात मुलाखत–अनुसुचीचा अवलंब करून तथ्य संकलित करण्यात

आले. मुलाखत–अनुसुचीच्या माध्यमातून तथ्य संकलित करत असतांना निरीक्षण या पद्धतीचाही अवलंब करण्यात आला.

दिव्यांग व्यक्तीचा वैवाहिक दर्जा, वय आणि लिंग

				अविवाहित		
	व्यक्ती	पुरुष	महिला	व्यक्ती	पुरुष	महिला
एकूण	2963392	1692285(57.10)	1271107 (42.90)	1165010 (39.31)	690284 (23.29)	474726 (16.01)
0-14	583984)19.70(	324527)10.95(	259457 (8.75)	571798 (19.29)	318747 (10.75)	253051 (8.53)
15-59	1845533 (62.27)	1084860 (36.60)	760673 (25.63)	567105 (19.13)	356475 (12.02)	210630 (7.10)
60+	513756 (17.33)	271468 (9.16)	242288 (8.17)	17344 (0.58)	9477 (0.31)	7867 (0.26)
वय सांगितले नाही	20119 (0.67)	11430 (0.38)	8689 (0.29)	8763 (0.29)	5585 (0.18)	3178 (0.10)
एकूण	2963392	1692285(57.10)	1271107 (42.90)	1165010 (39.31)	690284 (23.29)	474726 (16.01)

स्त्रोतः भारतीय जनगणना : २०११

दिव्यांग व्यक्तीची विवाह हि खूप मोठी समस्या आहे. दिव्यांग असल्यामुळे या व्यक्ती बरोबर कोणीही विवाह करण्यास तयार नसतात. पालकांना दिव्यांगाच्या विवाह साठी खूप प्रयत्न करतात. दिव्यांगाचा विवाह निश्चित करतांना दिव्यांगाचा प्रकार महत्वाची भूमिका पार पडतो. मतीमंद व मानसिक विकलांग व्यक्तींचे शक्यतो विवाह होत नाहीत परंतु, मुकबधीर, कर्ण बधीर यांना तुलनेने कमी अडचणी येतात परंतु अस्ठीव्यांगाच्या स्वरूपानुसार विवाह्च्या अडचणी येतात्त. भारतीय जनगणना २०११ नुसार ३९.३१ टक्के दिव्यांग व्यक्ती अविवाहित दिसून येतात त्यात पुरुषांचे प्रमाण अधिक दिसून येते.

निष्कर्ष व चर्चा

मूक बधीर किंवा कर्ण बधीर व्यक्तींना विवाहाच्या तुलनेने कमी अडचणी येतात तर, मतीमंद वा मानसिक आजारी व्यक्तींचे शक्यतो विवाह होत नाहीत. तसेच शारीरिक अपंगत्व असणारया व्यक्तीचे हि विवाह जमविण्यात खूप अडचणी येतात. परंतु व्यक्ती सक्षम असेल तर दोन अपंग व्यक्तीत विवाह होऊ शकतो परंतु त्याचे हि प्रमाण कमी आहे.

प्रस्तुत संशोधनात दिव्यांग व्यक्तींची विवाह विषयक स्थिती, विवाहातील अडचणी व पालकांनी केलेले समायोजन या बाबींचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

पालकांची दिव्यांग बाबत वेगळीच धारणा दिसून येते. मुलगी दिव्यांग असल्यामुळे तिचा विवाह होणार नाही किंवा कुटुंबात अशी धारणा असते की, दिव्यांग मुलीचा विवाह होत नाही या धरणामुळे दिव्यांग मुलीची अधोगती होते तिला प्रगतीसाठी फारशी संधी उपलब्ध नसते.

विवाह हि आवश्यक बाब मानल्यामुळे येनकेन प्रकारे पालक आपल्या मुलांचा विवाह करण्यासाठी उत्सुक असतात. दिव्यांग व्यक्तीच्या विवाहाकरिता पालक कोणत्याही स्तरावर जातात व

कोणत्याही स्तरावर समायोजन करतात. पालकांच्या विवाह्साठी असलेला आग्रह व कोणत्याही स्थितीशी केलेले समायोजन यामुळे दिव्यांग व्यक्तींना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. दिव्यांग व्यक्तींना जोडीदार निवडतांना योग्य मार्गदर्शन पण करावे ज्यामुळे दिव्यांगता स्वीकारणे सोपे होईल व निर्माण होणारे प्रश्नांना आळा बसेल. तसेच दिव्यांग व्यक्तीना आर्थिक मदत करणाऱ्या संस्थांची आवश्यकता आहे ज्यामुळे दिव्यांग व्यक्ती स्वतः कमविण्यास सुरुवात करील व त्याचा उपयोग विवाह जुळविण्यास त्यांच्या क्षमतेनुसार मदत होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूचीः—

- Bhattacharyya, Rajib (2014). Disability Laws in India: A Study. International Journal of Research (IJR). Vol-1. Issue-4. Page 99-115.
- Chopra, S., & Pudussery, J. (2014). Social Security Pensions in India An Assessment. Economic and Political Weekly, 49(19), 68-74.
- Devkota, H.R., Kett, M. & Groce, N. Societal attitude and behaviours towards women with disabilities in rural Nepal: pregnancy, childbirth and motherhood. BMC Pregnancy Childbirth **19,** 20 (2019)
- Fahd et.al. (1997) A double discrimination: Blind girls' life chances, in Abu-Habib, L (ed.) Gender and Disability. Women's experiences in the middle East (46-52). Dublin: Oxfam.
- Hema, N. S. (1996). Hopes and Dreams: The Situation for Women with Disabilities in India. In Dreiedger D, Feika I, Gironbatres E (Eds). Across Borders. Charlotte Town, Canada: Gynergy Books
- Lina Mathias. (2009). Enabling the Disabled. Economic & Political Weekly, 44(41), 7
- Meera Shenoy (2011), Persons with Disability and the India Labour Market: Challenges and Opportunities. Geneva: International Labour Organization.
- Monawar Hosain G. M., Davind Atkinson., & Peter Underwood. (2002). Impact of Disability on Quality of Life of Rural Disabled People in Bangladesh. Journal of Health, Population and Nutrition, 20(4), 297-305.
- Prakash Rao, A. and Uma, M.N., Helping the Disabled Indian Perspective. Ashish Publishing House
- Zaidi A, Burchardt T. (2005). Comparing incomes when needs differ: equivalization for the extra costs of disability in the UK. Review of Income and Wealth, 51:89-114. doi:10.1111/j.1475-4991.2005. 00146.x)
- **लावटे सुशीलकुमार (2014),** "अपंगाचे विवाहः जोखीम व जवाबदारी" 'यंदा कर्तव्य विवाह' कोल्हापूर, दिवाळी विशेषांक

"Go to the people,
Live among them,
Learn from them,
Love them.
Start with what they know
Build on what they have"

BOOK-POST

To, ______________________________

____

____

____

Printed and Published by Dr.Prakash B. Jadhav, Principal, Manavlok's College of Social Work, Ambajogai, Post Box No.23, Ring Road, Ambajogai Dist. Beed, Pin-431517 (MS) at AAI offset, Shop No. 11, Raje Shivchhatrapati Vyapari Sankul, Ambajogai, Dist. Beed.